Bill No. 3/07-08
173.
2008-0334

ONDARY
under the
source
dia)
Centre,
2
w subjects for
oduced in the
the academic
m publishers/
ass XI and XII
hable from the
lhi-110002, on
uscript:-
Indira Gandhi National
Centre for the Arts

(प्रति संस्कृतो) रोग विनिश्चयः -
(Diseases, their origin and
Diagnosis) - By Kaviraja
यामिनीभूषण राय कविरत्न.
2/e, Calcutta, nd.

(28)
1395

रोगविनिश्चयः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

कविराज—यामिनीभूषण राय
एम् ए, एम् वि, एम् आर, एस्,
एफ् सि, हउ, (लण्डन)

1395

PRATI SANSKRIT ROGA-BINISHCHAYA

DISEASES—THEIR ORIGIN AND DIAGNOSIS

BY

Kaviraj Jamini Bhushan Ray Kaviratna

M.A, M.B., M.R.A.S.

Ex President, All-India Ayurvedic Conference and Ayurveda Vidyapitha

(All-India Board of Ayurvedic Education)

Principal, Ashtanga Ayurved Vidyalaya, Calcutta.

Fellow of the Calcutta University, Etc.

Indira Gandhi National Centre for the Arts

(Second-edition).

Published by

Kaviraj SURENDRA KUMAR DAS, Kabyatirtha

170, Raja Dinendra Street.

[redacted]

DATA ENTERED
Date 27/06/08

615.536

PRINTED BY Gopal Chandra Bose at the
KOHINOOR PRINTING WORKS,
108, Amherst Street, Calcutta.

Indira Gandhi National Centre for the Arts
KALANIDHI
Rare Book Collection
ACC No.: R-339
IGNCA Date: 25.3.08
SANS
615.536
RAY

प्रतिसंस्कृतो

रोगविनिश्चयः

"यस्तु रोगमविज्ञाय कर्म्माण्यारभते भिषक्।
अप्यौषधविधानज्ञ स्तस्य सिद्धिर्यदृच्छया॥"

—चरकः

कलिकाताविश्वविद्यालयान्यतमसदस्याष्टाङ्गायुर्व्वेदविद्यालयाध्यक्ष-
कविराज-
यामिनीभूषण राय कविरत्न एम् ए, एम, वि,
इत्यनेन कृतः

Indira Gandhi National Centre for the Arts

—:※:—

(द्वितीय संस्करणम्)

कलिकाता १७० संख्यक-राजादीनेन्द्रवर्त्मस्थिताष्टाङ्गायुर्व्वेद-
विद्यालयतः
श्रीसुरेन्द्रकुमार दाश काव्यतीर्थेण
प्रकाशितः

[redacted]

PRINTED BY Gopal Chandra Bose at the
KOHINOOR PRINTING WORKS,
108, Amherst Street, Calcutta.

उत्सर्गपत्रम्

परम पूजनीय पादारविन्द माननीय डाक्तार—

श्रील श्रीयुक्तेश्वर आशुतोष मुखोपाध्याय

के, टि, सि, एस्, आइ, एम्, ए, डि, एल्,

डि, एस्, सि, पि, एइच्, डि

सरस्वती सम्बुद्धागम चक्रवर्त्ति शास्त्रवाचस्पति

महोदय महामहिमार्णवेषु—

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

महात्मन्

विद्वद्वृन्द वरेण्य ! वङ्गवसुधालङ्कार ! चिन्तामणे

त्वत्कारुण्य कटाक्षवीक्षणमृते शश्वद्भुविश्रेयसे ।

नोवाणीपदपङ्कजार्च्चनमिति ग्रन्थोऽयमल्पोऽपि मे

त्वत्पाणी कमले सभक्त्युपहृतस्तद्गृह्यतां स्नेहतः ।

एकान्त वशंवद—

श्रीयामिनीभूषण राय कविरत्नस्य

सूचीपत्रम्

ज्वराधिकारः

	पत्राङ्कः	पंक्तिः
ज्वरनिदानं	१	१
साधारणी संप्राप्तिः ...	१	१०
ज्वरभेदः	२	८
सामान्यपूर्व्वरूपं ...	३	२
विशिष्टपूर्व्वरूपं ...	३	८
वातज्वरलक्षणं ...	३	१२
पित्तज्वरलक्षणं ...	४	५
श्लेष्मज्वरलक्षणं ...	४	१०
वातपित्तज्वरलक्षणं ...	५	२
वातश्लेष्मज्वरलक्षणं ...	५	२
पित्तश्लेष्मज्वरलक्षणं ...	५	१०
द्वादशसन्निपातज्वरलक्षणं	५	१६
सन्निपातज्वरस्य असाध्यताकृच्छ्र-साध्यतालक्षणं ...	७	१५
त्रिदोषमर्य्यादा ...	८	२
सन्निपातोपद्रव ...	८	५
अभिन्यासज्वरः ...	८	८
चतुर्विध आगन्तुः ...	९	४
अभिघातज्वरः ...	९	१०
अभिषङ्गज्वरः ...	९	१३
विषाभिषङ्गज्वरः ...	९	१६
अभिचाराभिशापज्वरः ...	१०	५
कामादिज्वरः ...	१०	८
सन्ततज्वरः ...	११	९
सततकज्वरः ...	१२	११
अन्येद्युष्कज्वरः ...	१२	२२
तृतीयकचतुर्थकौ ...	१३	२
वातबलासकः ...	१४	२
प्रलेपकः ...	१४	५
विषमज्वरविशेषः ...	१४	१०
शीतपूर्व्वः ...	१४	१५
दाहपूर्व्वः ...	१४	१७
रात्रिज्वरः ...	१४	२२
विषमज्वरः ...	१५	२
रसादिधातुगतविषमज्वरः	१५	१५
हारिद्रकज्वरः ...	१६	६
जीर्णज्वरः ...	१६	९
औपत्यकज्वरः ...	१६	१२
मद्यसमुद्भवज्वरः ...	१६	१२
व्रणिन उपद्रवभूतज्वरः...	१६	१४
अन्तर्वेगज्वरः ...	१६	१८

Indira Gandhi National Centre for the Arts

		पत्राङ्कः	पंक्तिः
वह्निवेगज्वरः	...	१६	२२
सौम्याग्नेयभेदः	...	१७	२
प्राकृतज्वरः	...	१७	८
शरदृतुज्वरः	...	१७	१०
वसन्तोद्भवज्वरः	...	१७	१४
वर्षोद्भवज्वरः	...	१७	२१
आमज्वरः	...	१८	५
पच्यमानज्वरः	...	१८	१०
निरामज्वर	...	१८	१३
ज्वरस्य साध्यलक्षणं	...	१८	१६
ज्वरस्यासाध्यलक्षणं	...	१८	१८
गम्भीरज्वरः	...	१९	४
अपरासाध्यलक्षणं	...	१९	७
ज्वरविमुक्तिलक्षणं	...	२०	१४
ज्वरस्योपद्रवः	...	२०	१९

———

अतिसाराधिकारः

		पत्राङ्कः	पंक्तिः
अतिसारस्य प्रागुत्पत्तिः	...	२१	३
अतिसारनिदानम्	...	२१	११
संप्राप्तिः	...	२१	१९
पूर्वरूपम्	...	२२	४
वातातिसारः	...	२२	७
पित्तातिसारः	...	२३	४
श्लेष्मातिसारः	...	२३	८
सन्निपातातिसारः	...	२३	१५
शोकजातिसारः	...	२३	१९
आमातिसारः	...	२४	८
आमपक्वलक्षणं	...	२४	१६
असाध्यलक्षणं	...	२५	९
रक्तातिसारः	...	२६	३
प्रवाहिका	...	२६	७
वातपित्तकफकृतप्रवाहिका		४६	१२
आमपक्वलक्षणं	...	२६	१७
अतिसारनिवृत्तिलक्षणं	...	२६	२०

———

ग्रहण्यधिकारः

		पत्राङ्कः	पंक्तिः
ग्रहणीलक्षणं	...	२७	३
अतिसारग्रहण्योर्भेदः	...	२७	१४
पूर्वरूपं	...	२८	२
सामान्यलक्षणं	...	२८	६
वातग्रहणी	...	२८	१०
पित्तग्रहणी	...	२९	२
श्लेष्मग्रहणी	...	२९	८
त्रिदोषजग्रहणी	...	२९	१७
संग्रहग्रहणी	...	२९	२०
घटीयन्त्राख्यग्रहणी	...	३०	५

———

Indira Gandhi National Centre for the Arts

		पत्राङ्कः	पंक्तिः
अर्शोऽधिकारः			
निरुक्तिः	...	३०	१२
सामान्यनिदानं	...	३०	१५
संप्राप्तिः	...	३१	२
पूर्व्वरूपं	...	३१	६
शुष्कस्राविभेदः	...	३१	१८
वलीनां नामादिः	...	३२	४
सहजार्शोहेतुः	...	३२	१४
सहजार्शोलक्षणं	...	३३	२
वातोल्वणार्शोनिदानं	...	३३	७
पित्तोल्वणार्शोनिदानं	...	३३	१२
कफोल्वणार्शोनिदानं	...	३३	१७
वातोल्वणार्शोलक्षणं	...	३४	२
पित्तोल्वणार्शोलक्षणं	...	३४	१५
कफोल्वणार्शोलक्षणं	...	३४	२२
रक्तोल्वणार्शोलक्षणं	...	३५	१०
वातानुबन्धलक्षणं	...	३५	१९
श्लेष्मानुबन्धलक्षणं	...	३६	२
साध्यत्वासाध्यत्वं	...	३६	७
अपरमसाध्यलक्षणं	...	३६	१७
मेढ्रादिजान्यर्शांसि	...	३७	२
चर्म्मकीलं	...	३७	५

———

		पत्राङ्कः	पंक्तिः
अग्निमाद्याजीर्णाधिकारः			
चतुर्विधाग्निलक्षणं	...	३८	४
मावाविचारः	...	३९	५
अजीर्णसाधारणहेतुः	...	३९	१४
समशनादिलक्षणं	...	३९	२१
अजीर्णलक्षणं	...	४०	९
आमाजीर्णलिङ्गं	...	४०	१२
विदग्धाजीर्णलक्षणं	...	४०	१८
विष्टब्धाजीर्णलक्षणं	...	४०	२१
अन्नविषाख्याजीर्णनिदानम्		४१	२
अन्नविषाख्याजीर्णलक्षणम्		,,	९
रसशेषजीर्णं	...	,,	२३
अजीर्णोपद्रवः	...	४२	२
परिमिताहारगुणः	...	,,	५
जीर्णाहारलक्षणम्	...	,,	१०

———

अलसकाद्यधिकारः			
अलसकविसूचिकयो निदानसंप्राप्ती	...	४२	१४
अलसकनिरुक्तिः	...	,,	१९
विसूचिकानिरुक्तिः	...	४३	२
विसूचिकासामान्यलक्षणं		,,	५
वातादिभेदेन विसूचिकालक्षणं		,,	८

Indira Gandhi National Centre for the Arts

	पत्राङ्कः	पंक्ति
अलसकलक्षणं ...	४३	१२
दण्डकालसकम् ...	,,	१८
विसूच्यलसकयोरसाध्यलक्षणं ,,	,,	२२
विलम्बिकालक्षणं ...	४४	२

क्रिम्यधिकारः

	पत्राङ्कः	पंक्ति
क्रिमिनिदानम् ...	४४	६
क्रिमिभेदः ...	,,	१०
बाह्यक्रिमिः ...	,,	१४
आभ्यन्तरक्रिमिः ...	,,	१९
त्रिविधसम्भवः ...	,,	२१
कफरक्तपुरीषजानां क्रिमीणां निदानविशेषः ...	४५	२
सञ्जातक्रिमिलक्षणं ...	,,	६
आमाशयप्रभवक्रिमीणां रूपनामकर्म्माणि ...	,,	९
रक्तजक्रिमीणां नामरूपकर्म्माणि ..	,,	१९
पक्वाशयप्रभवानां क्रिमिणां नामरूपकर्म्माणि ...	४६	२

पाण्डुकामलाद्यधिकारः

	पत्राङ्कः	पंक्ति
पाण्डुनिदानसंप्राप्तिलक्षणानि	४६	१२
पाण्डुसामान्यहेतुः ...	४७	९
पाण्डुसंप्राप्तिः ...	४७	१५
पाण्डुपूर्व्वरूपं ...	,,	२२
वातपाण्डुनिदानलिङ्गं ...	४८	१०
पित्तपाण्डुनिदानलक्षणं ...	,,	१५
कफपाण्डुनिदानलिङ्गं ...	४९	२
विदोषजपाण्डुलिङ्गं ...	,,	९
मृद्भक्षणजपाण्डुः ...	,,	१२
असाध्यलक्षणं ...	,,	२१
कामलालक्षणं ...	५०	१०
कोष्ठाश्रिता कामला ...	,,	१९
शाखाश्रिता कामला ...	,,	२७
कुम्भकामला ...	५१	८
हलीमकः ...	५१	१६

रक्तपित्ताधिकारः

	पत्राङ्कः	पंक्ति
रक्तपित्तहेतुसंप्राप्ती ...	५२	२
रक्तपित्तनिरुक्तिः ...	,,	६
ऊर्द्धाधःप्रवृत्तरक्तपित्तः ...	,,	९
रक्तपित्तपूर्व्वरूपं ...	,,	१७
कफजरक्तपित्तं ...	५३	२
वातजरक्तपित्तं ...	,,	४
पैत्तिकरक्तपित्तं ...	,,	६
मार्गभेदेनकफादिसम्बन्धः ...	,,	११

Indira Gandhi National Centre for the Arts

	पत्राङ्कः	पंक्तिः
मार्गभेदेन साध्यत्वासाध्यत्वं	५३	१४
रक्तपित्तस्य साध्यत्वं ...	,,	१६
दोषावस्थाभेदेन साध्या-साध्ययाप्यत्वं ...	५४	२
रक्तपित्तोपद्रवः ...	,,	११
वर्जनीयलक्षणं ...	,,	१६
अपरमसाध्यलक्षणं ...	,,	२१

———

राजयक्ष्माधिकारः

	पत्राङ्कः	पंक्तिः
यक्ष्मनिरुक्तिः ...	५५	५
यक्ष्महेतुचतुष्टयं ...	,,	९
यक्ष्मपूर्व्वरूपं ...	,,	१५
साहसिकयक्ष्मा ...	५६	४
तस्यैकादशरूपाणि ...	,,	९
वेगसन्धारणजयक्ष्मा ...	५७	२
तस्यैकादशरूपाणि ...	,,	७
क्षयजयक्ष्मा ...	,,	१२
तस्यैकादशरूपाणि ...	,,	१६
विषमाशनजयक्ष्मा ...	,,	२२
तस्यैकादशरूपाणि ...	५८	४
स्वस्थस्य धातुपोषणप्रकारः	,,	१२
धातुक्षयविवरणं ...	,,	१५
एकादशरूपाणि षट्रूपाणि च	,,	२२
साध्यासाध्यत्वं ...	५९	७
एकादशरूपविवरणं ...	,,	१०
असाध्यलक्षणं ...	५९	१२
चिकित्सायोग्यत्वं ...	,,	१७

———

धातुक्षयक्षतक्षीणाधिकारः

	पत्राङ्कः	पंक्तिः
धातुक्षयाणां राजयक्ष्मत्वनिराशः	६१	३
व्यवायशोषः ...	,,	९
जराशोषः ...	,,	१३
अध्वशोषः ...	,,	१८
व्यायामशोषः ...	,,	२१
व्रणशोषः ...	६२	२
क्षतनिदानं ...	,,	५
क्षतलक्षणं ...	,,	१६
क्षतपूर्व्वरूपं ...	६३	२
क्षतक्षीणविशिष्टलिङ्गं ...	,,	४
साध्यासाध्ययाप्यत्वं ...	,,	७

———

कासाधिकारः

	पत्राङ्कः	पंक्तिः
कासस्य निदानसंप्राप्ती ...	६३	११
कासस्संख्या ...	,,	१९
कासपूर्व्वरूपं ...	६४	२
वातकासनिदानं ...	,,	५
वातकास लक्षणं ...	,,	८
पित्तकासनिदानं ...	,,	११
पित्तकास लक्षणं ...	,,	१४

Indira Gandhi National Centre for the

	पत्राङ्कः	पंक्तिः
कफकासनिदानं ...	६४	१७
कफकासलक्षणं ...	,,	२०
क्षतकासस्य निदानसंप्राप्ती	६५	३
तस्य लक्षणं ...	,,	६
शुक्रक्षयजकासनिदानं ...	,,	१३
तस्य लक्षणं ...	,,	१७
साध्यत्वयाप्यत्वं ...	६६	४
जराकासः ...	,,	८

——

श्वासहिक्काधिकारः

श्वासहिक्कानिदानं ...	६६	१२
श्वासस्य विशेषनिदानं ...	६७	२
श्वासस्य निरुक्तिः ...	,,	७
श्वासभेदः ...	,,	१०
श्वासपूर्व्वरूपं ...	,,	१३
श्वाससंप्राप्तिः ...	,,	१६
महाश्वासः ...	,,	१९
ऊर्द्ध्वश्वासः ...	६८	४
छिन्नश्वासः ...	,,	११
तमकश्वासः ...	,,	१८
प्रतमकस्य हेतुलक्षणं ...	६९	१६
क्षुद्रश्वासः ...	,,	२०
श्वासानां साध्यत्वासाध्यत्वं	७०	६
हिक्कानिरुक्तिः ...	,,	९
श्वासहिक्कयोर्हेत्वादितुल्यत्वं	,,	१४
हिक्कानां नामानि ...	७०	१७
अन्नजा हिक्का ...	,,	२०
यमला हिक्का ...	७१	२
क्षुद्रिका हिक्का ...	,,	५
गम्भीरा हिक्का ...	,,	८
महाहिक्का ...	,,	११
असाध्यलक्षणं ...	,,	१४

——

स्वरभेदाधिकारः

निदानसम्प्राप्ती ...	७२	७
संख्या ...	,,	१२
वातजस्वरभेदः ...	,,	१४
पित्तजस्वरभेदः ...	,,	१७
कफजस्वरभेदः ...	७३	२
त्रिदोषस्वरभेदः ...	,,	५
क्षयकृतस्वरभेदः ...	,,	८
मेदोजस्वरभेदः ...	,,	११
असाध्यलक्षणं ...	,,	१४

——

अरोचकाधिकारः

निदानं ...	७३	१८
वातजारोचकः ...	७४	२
पित्तजारोचकः ...	,,	४
कफजारोचकः ...	,,	६

Indira Gandhi National Centre for the Arts

	पत्राङ्कः	पंक्तिः
आगन्त्वरोचकः ...	७४	९
वातादिभेदेन लक्षणं ...	,,	१५

छर्द्यधिकारः

	पत्राङ्कः	पंक्तिः
सामान्यनिदानं ...	७५	३
निरुक्तिः ...	,,	११
पूर्व्वरूपं ...	,,	१४
वातजस्य निदानं ...	,,	१७
वातजस्य लक्षणं ...	,,	२१
पित्तजस्य निदानं ...	७६	४
पित्तजस्य लक्षणं ...	,,	७
कफजस्य निदानं ...	,,	१०
कफजस्य लक्षणं ...	,,	१३
त्रिदोषजस्य निदानं ...	,,	१६
त्रिदोषजस्य लक्षणं ...	,,	१९
असाध्यलक्षणं ...	७७	२
आगन्तुछर्द्दिः ...	,,	७
क्रिमिजच्छर्द्दिः ...	,,	१२
असाध्यलक्षणं ...	,,	१५
वमनोपद्रवः ...	,,	१८

तृष्णाधिकारः

	पत्राङ्कः	पंक्तिः
निदानसंप्राप्ती ...	७८	३
पूर्व्वरूपं ...	,,	१२
संख्या ...	७८	२५
सामान्यलक्षणं ...	,,	१८
वातजतृष्णा ...	७९	२
पित्तजतृष्णा ...	,,	५
कफजतृष्णा ...	,,	११
सर्व्वजतृष्णा ...	,,	११
क्षतजतृष्णा ...	,,	१८
रसक्षयजतृष्णा ...	,,	२१
उपसर्गात्मिका तृष्णा ...	८०	४
असाध्यलक्षणं ...	,,	६

मदमूर्च्छासन्न्यासाधिकारः

	पत्राङ्कः	पंक्तिः
निदानसम्प्राप्ती ...	८०	१५
मदादीनां विशिष्टत्वं ...	,,	२०
मदस्य निदानसम्प्राप्ती ...	८२	२
वातमदलक्षणं ...	,,	७
पित्तमदलक्षणं ...	,,	१०
कफमदलक्षणं ...	,,	१३
सन्निपातमदः ...	,,	१६
मदचातुर्विधं ...	,,	१८
मूर्च्छापूर्व्वरूपं ...	,,	२१
मूर्च्छासु पित्तप्राधान्यं ...	८२	२
वातमूर्च्छा ...	,,	५
पित्तमूर्च्छा ...	,,	१०
कफमूर्च्छा ...	,,	१५

Indira Gandhi National Centre for the Arts

		पत्राङ्कः	पंक्तिः
रक्तमूर्च्छा	...	८२	२०
मद्यजमूर्च्छा	...	,,	७
विषजमूर्च्छा	...	८३	१०
मूर्च्छासंन्यासयोर्भेदः	...	,,	१३
सन्न्यासलक्षणं	...	,,	१६
मूर्च्छादीनां भेदः	...	,,	२१
तन्द्रालक्षणं	...	८४	२
भ्रमलक्षणं	...	,,	५

महात्ययधिकारः

हृदयस्य ओजःसत्वाश्रयत्वं		८४	९
मद्यस्यदशगुणाः	...	,,	१५
ओजसो दशगुणाः	...	,,	१८
मद्यगुणैरोजोगुणविघातं		,,	२१
मदात्ययानां त्रिदोषजत्वं		८५	६
मदात्ययसामान्यलक्षणं	...	,,	९
वातप्रायस्य निदानलक्षणं	...	,,	१६
पित्तप्रायस्य निदानं	...	८६	२
तस्यलक्षणं	...	,,	६
कफप्रायस्य निदानसंप्राप्ती		,,	११
तस्यलक्षणं	...	,,	१६
त्रिदोषजस्य लक्षणं	...	,,	१९
परमदस्य लक्षणं	...	८७	५
पानाजीर्णलक्षणं	...	,,	१०
पानाविभ्रमलक्षणं	...	,,	१३
ध्वंसकविक्षेपकयोर्लक्षणं	...	८७	१८
तयोः कष्टसाध्यत्वं	...	८८	५
असाध्यलक्षणं	...	,,	७
मद्यदोषः	...	,,	१४
युक्तिहीनपानस्य दोषः	...	,,	१९
पानयुक्तिः	...	,,	२२
युक्तियुक्तस्य मदस्य गुणाः	...	८९	४
मद्यवर्ज्जस्य महत् फलं		,,	७

दाहाधिकारः

मद्यजदाहः	...	७९	११
रक्तजदाहः	...	,,	१४
तृष्णानिरोधजो दाहः	...	,,	१९
रक्तपूर्णकोष्ठस्य दाहः	...	९०	२
धातुक्षयजदाहः	...	,,	४
क्षतजदाहः	...	,,	७
मर्म्माभिघातजोदाहः	...	,,	१०
असाध्यलक्षणं	...	,,	१२

उन्मादभूतोन्मादाधिकारः

निरुक्तिः	...	९०	१५
उन्मादभेदः	...	,,	१८
तस्य सामान्यहेतुः	...	९१	२
संप्राप्तिः	...	,,	५

Indira Gandhi National Centre for the Arts

	पत्राङ्कः	पंक्तिः
पूर्व्वरूपं ...	९१	८
सामान्यरूपं ...	,,	१३
वातजस्य विशेषहेतुः ...	,,	१६
तस्यलक्षणं ...	,,	१९
पित्तजस्य हेतुः ...	९२	७
तस्यलक्षणं ...	,,	२०
कफजस्य हेतुः ...	,,	१३
तस्यलक्षणं ...	,,	१६
त्रिदोषजस्य हेत्वादिकं ...	९३	२
मानसदुःखजस्य हेतुसंप्राप्ती	,,	७
तस्यलक्षणं ...	,,	१२
विषजोन्मादः ...	,,	१५
असाध्यलक्षणं ...	,,	१८
भूतोन्मादः ...	,,	२०
दैवजुष्टोन्मादः ...	९४	४
दैवशत्रुजुष्टोन्मादः ...	,,	९
गन्धर्व्वजुष्टोन्मादः ...	,,	१४
यक्षजुष्टोन्मादः ...	,,	१८
पितृग्रहजुष्टोन्माद ...	९५	२
भुजङ्गजुष्टोन्मादः ...	,,	७
राक्षसजुष्टोन्मादः ...	,,	१२
पिशाचजुष्टोन्मादः ...	,,	१७
असाध्यलक्षणं ...	,,	२२
देवादीनां ग्रहणकालः ...	९६	४
दैविचूर्णां ग्रहाणामदर्शनहेतु	,,	९

अपस्माराधिकारः

	पत्राङ्कः	पंक्तिः
निरुक्तिः ...	९६	१४
अपस्मारहेतुः ...	,,	१७
तस्य पूर्व्वरूपं ...	९७	४
सामान्यरूपः ...	,,	७
संख्या ...	,,	१४
वातजलक्षणं ...	,,	१७
पित्तजलक्षणं ...	,,	२०
श्लेष्मजलक्षणं ...	९८	२
त्रिदोषजलक्षणं ...	,,	९
असाध्यलक्षणं ...	,,	११
अपस्मारस्यागन्तुकत्वं ...	,,	१५
परमतनिराकरणं ...	,,	१८
सततादर्शनस्य हेतुः ...	,,	२१
दोषजत्वे सिद्धान्ते ...	९९	५

वातव्याध्यधिकारः

	पत्राङ्कः	पंक्तिः
सामान्य हेतुः ...	९९	८
धातुक्षयाद्वातकोपः ...	,,	१५
मार्गावरणेन वातकोपः ...	,,	१८
पूर्व्वरूपं ...	,,	२१
कुपितानिलकार्य्यं ...	१००	२
सर्व्वाङ्गगतवायुलक्षणं ...	,,	१४
गुदस्थितवायुलक्षणं ...	,,	१६
आमाशयस्थितवायुलक्षणं ...	,,	१९

Indira Gandhi National Centre for the Arts

	पत्राङ्कः	पंक्तिः
पक्वाशयस्थितवायुलक्षणं ...	१०१	२
इन्द्रियाधिष्ठितस्य लक्षणं ...	,,	५
त्वग्गतस्य लक्षणं ...	,,	७
रक्तगतस्य लक्षणं ...	,,	१०
मांसमेदोगतस्य लक्षणं ...	,,	१३
शुक्रगतस्य लक्षणं ...	,,	१६
शिरागतस्य लक्षणं ...	,,	१९
स्नायुगतस्य लक्षणं ...	,,	२२
सन्धिगतस्य लक्षणं ...	१०२	२
आक्षेपकस्य लक्षणं ...	,,	५
अपतन्त्रकापतानकयोर्लक्षणं	,,	९
दण्डापतनकलक्षणं ...	,,	१८
अन्तरायामलक्षणं ...	१०३	४
बहिरायामलक्षणं ...	,,	१२
ब्रणायामलक्षणं ...	,,	१९
आक्षेपकलक्षणं ...	१०४शि:सं	
अभिघातजाक्षेपकलक्षणं ...	,,	२
अपतनकस्यासाध्यलक्षणं ...	,,	३
एकाङ्गवातव्याधिलक्षणं ...	,,	४
सर्व्वाङ्गाश्रितवातव्याधिः ...	,,	५
पक्षवधस्यसाध्यासाध्यात्वं ...	,,	६
अर्द्दितलक्षणं ...	१०५	१
तस्यासाध्यत्वं ...	,,	२
हनुग्रहलक्षणं ...	,,	१
मन्यास्तम्भलक्षणं ...	१०६	१

	पत्राङ्कः	शि:सं
जिह्वास्तम्भलक्षणं ...	१०६	२
शिरोग्रहलक्षणं ...	,,	३
गृध्रसीलक्षणं ...	,,	४
विश्वचीलक्षणं ...	,,	६
क्रोष्टुकशीर्षं लक्षणं ...	,,	७
खञ्ज लक्षणं ...	१०७	१
कलायखञ्जलक्षणं ...	,,	१
वातकण्टकलक्षणं ...	,,	३
पादहर्षलक्षणं ...	,,	४
अववाहुकलक्षणं ...	,,	५
मूकमिन्मिनादिलक्षणं ...	,,	६
बाधिर्य्यलक्षणं ...	१०८	१
कर्णशूललक्षणं ...	,,	२
तुनीलक्षणं ...	,,	३
प्रतितूनीलक्षणं ...	,,	४
आध्मानलक्षणं ...	,,	५
प्रत्याध्मानलक्षणं ...	,,	६
वातष्ठीलालक्षणं ...	,,	७
प्रत्यष्ठीलालक्षणं ...	१०९	१
वेपथुलक्षणं ...	,,	२
खल्लीलक्षणं ...	,,	३
वायोरावणभेदः ...	,,	४
पित्तावृतस्य वायोर्लिङ्गं ...	,,	५
कफावृतस्य वायोर्लिङ्गं ...	,,	६
क्षतावृतस्य वायोर्लिङ्गं ...	,,	७

Indira Gandhi National Centre for the Arts

	पत्राङ्कः	शि:सं।
मांसावृतस्य वायोर्लिङ्गं ...	१०९	८
मेदसावृतस्य वायोर्लिङ्गं ...	११०	१
अस्थ्यावृतस्य वायोर्लिङ्गं ...	"	२
मज्जावृतस्य लिङ्गं ...	"	३
शुक्रावृतस्य लिङ्गं ...	"	४
अन्नावृतस्य वायोर्लिङ्गं ...	"	५
वर्चसावृतस्यवायोर्लिङ्गं ...	"	६
पित्तकफावृतस्य प्राणवायोर्लिङ्गं	"	७
पित्तकफावृतस्योदानवायोर्लिङ्गं	१११	१
पित्तकफावृतस्य समानवायोर्लिङ्गं	"	२
पित्तकफावृतस्यापान वायोर्लिङ्गं	"	३
पित्तकफावृतस्य व्यानवायोर्लिङ्गं	"	४
वायूनामन्योन्यावरणप्रकारं	"	५
आंकृतवातजनितरोगानां दु:साध्यत्वं ...	११२	१
तस्यैवोपद्रव: ...	"	१
हनुस्तम्भादीनामसाध्यत्वं ...	"	३
वातादीनां दुर्विज्ञेयत्वं ...	"	४
प्रकृतिस्थानां वायूनां लिङ्गं	"	५

——

वातरक्ताधिकार:

	पत्राङ्कः	शि:सं।
वातरक्तनिदानं ...	११३	१
तस्य संप्राप्ति: ...	"	२
तस्याश्रयं ...	"	३
तस्य पूर्व्वरूपं ...	११३	४
उत्तनस्य लक्षणं ...	११४	२
गम्भीरस्य लक्षणं ...	"	३
उभयाश्रितस्य लक्षणं ...	"	४
वातसंसृष्टस्य लक्षणं ...	"	५
पित्तसंसृष्टस्य लक्षणं ...	११५	१
कफसंसृष्टस्य लक्षणं ...	"	२
असाध्य लक्षणं ...	"	३
वातरक्तस्योपद्रव: ...	"	४
तस्य साध्यत्वादि: ...	"	५

——

ऊरुस्तम्भाधिकार:

	पत्राङ्कः	शि:सं।
ऊरुस्तम्भस्य निदानसंप्राप्ति लक्षणानि ...	११६	१
अस्य पूर्व्वरूपं ...	"	२
मोहप्रयुक्त स्नेहजनित: अनुपशय:	"	३

——

आमवाताधिकार:

	पत्राङ्कः	शि:सं।
आमवातस्य निदानसंप्राप्ति लक्षणानि ...	११७	१
अस्य सामान्यलिङ्गं ...	"	२
अतिवृद्धस्य रूपं ...	११८	३
दोषभेदेन विशेषलक्षणं ...	"	४

Indira Gandhi National Centre for the Arts

	पत्राङ्कः	श्लो:सं
आमावातस्योपद्रवः ...	११८	५
साध्यायाप्यत्वादिः ...	"	६

——

शूलाधिकारः

	पत्राङ्कः	श्लो:सं
शूलस्य प्रागुत्पत्तिः ...	११९	१
शूलस्य संख्या ...	"	२
शूलेषु वायुप्राधान्यं ...	"	३
वातशूलनिदानं ...	"	४
तस्य स्थानं ...	"	५
वृद्ध्यागमनयोः कालं ...	"	६
तस्य लक्षणमुपशयश्च ...	१२०	१।२
पित्तशूलनिदानं ...	"	२
तस्यस्थानलक्षणोपशादिकं	"	४।५।६
कफशूलनिदानादिकं ...	"	७
विदोषजशूलं ...	१२१	३
दोषभेदेनासाध्यत्वं ...	"	४
आमशूलं ...	"	५
शूलानां दोषभेदेन स्थानानि	"	६
परिणामशूलं ...	१२२	१
वातजपरिणामशूलं ...	"	२
पित्तजपरिणामशूलं ...	"	३
कफजपरिणामशूलं ...	"	४
असाध्यलक्षणं ...	"	६
अन्नद्रवाख्यशूलं ...	१२३	१
पार्श्वशूलं ...	१२३	२
कुक्षिशूलं ...	"	३
हृच्छूलं ...	"	४
वस्तिशूलं ...	१२४	१
मूत्रशूलं ...	"	२
विट्शूलं ...	"	३

——

उदावर्त्तनाहाधिकारः

	पत्राङ्कः	श्लो:सं
उदावर्त्तनिदानम् ...	१२४	१
अपानवेगधारणजारोगाः	"	१
पुरीषोदर्त्तलक्षणं ...	१२५	२
मूत्रोदावर्त्तलक्षणं ...	"	३
जृम्भोदावर्त्तलक्षणं ...	"	४
अश्रुजोदावर्त्तलक्षणं ...	"	५
छर्दोदावर्त्त लक्षणं ...	"	६
उद्गारोदावर्त्त लक्षणं ...	"	७
क्षुदावर्त्त लक्षणं ...	१२६	१
शुक्रोदावर्त्त लक्षणं ...	"	२
क्षुधोदावर्त्त लक्षणं ...	"	३
तृष्णोदावर्त्त लक्षणं ...	"	४
उच्छ्वासोदावर्त्त लक्षणं ...	"	५
निद्रोदावर्त्त लक्षणं ...	"	६
आनाहलक्षणं ...	"	७
असाध्यलक्षणं ...	१२७	१

Indira Gandhi National Centre for the Arts

	पत्राङ्कः	शि:स

गुल्माधिकारः

गुल्मसाधारणनिदानं ...	१२७	२
तस्य साधारणसंप्राप्ति ...	"	३
तस्य संख्या ...	२२८	१
गुल्मपूर्व्वरूपं ...	"	२
सर्व्वगुल्मसामान्यलक्षणं ...	"	३
वातगुल्महेतुः ...	"	४
वातजस्य सनिदाना संप्राप्तिः	१२९	१
वातगुल्मलक्षणं ...	"	२
पित्तगुल्महेतु ...	"	३
पित्तगुल्म लक्षणं ...	"	२
श्लेष्मज त्रिदोषजयोर्हेतुः ...	"	५
कफगुल्मलक्षणं ...	१३०	१
द्वन्द्वजगुल्म लक्षणं ...	"	२
त्रिदोजगुल्म लक्षणं ...	"	३
रक्तगुल्मस्यनिदानसंप्राप्तिलक्षणानि	"	४
गर्भलक्षणाद्रक्तगुल्मस्य विलक्षणं लक्षणं ...	१३१	१
विद्रधिगुल्मयोर्भेदः ...	"	२
वाह्याभ्यन्तरगुल्मलक्षणं ...	"	३
असाध्यलक्षणं ...	"	४

हृद्रोगाधिकारः

हृद्रोगनिदानम् ...	१३२	१
हृद्रोगसंप्राप्तिः ...	"	२

	पत्राङ्कः	शि:स
वातजस्य लक्षणं ...	१३२	३
पित्तजस्य लक्षणं ...	"	४
कफजस्य लक्षणं ...	"	५
त्रिदोषक्रिमिजयोर्लक्षणं ...	१३३	१
हृद्रोगोपद्रवः ...	"	२

मूत्रकृच्छ्राधिकारः

मूत्रकृच्छ्रस्य निदानं संख्याच	१३३	३।४
तस्य संप्राप्तिः ...	"	५
वातजस्य लक्षणं ...	"	६
कफजस्य लक्षणं ...	१३४	१
पित्तजस्य लक्षणं ...	"	२
त्रिदोषजस्य लक्षणं ...	"	३
अभिघातजस्य लक्षणं ...	"	४
शक्रज्जस्य मूत्रकृच्छ्रस्य लक्षणं	"	६
अश्मरीजमूत्रकृच्छ्रस्य लक्षणं	"	७
शर्कराजमूत्रकृच्छ्रस्य लक्षणं	"	८

मूत्रवाताधिकारः

वातकुण्डलिका लक्षणं	१३५	२
अष्ठीला लक्षणं ...	"	३
मूत्रातीत लक्षणं ...	"	४
मूत्रजठर लक्षणं ...	१३६	१
मूत्रोत्सङ्ग लक्षणं ...	"	२

Indira Gandhi National Centre for the Arts

		पत्राङ्कः	शि:स'
मूत्रग्रन्थि लक्षण'	...	१३६	३
मूत्रक्षय लक्षण'	...	"	४
मूत्रशुक्र लक्षण'	...	१३७	१
उष्णवात लक्षण'	...	"	२
मूत्रसाद लक्षण'	...	"	३
विड्विघात लक्षण'	...	१३८	२
वातकुण्डल लक्षण'	...	"	२
अस्य साध्यत्वासाध्यत्वं	...	"	४

अश्मर्य्यधिकारः

		पत्राङ्कः	शि:स'
अश्मर्य्याधारवस्तिवर्णन'	...	१३९	१
वस्तौ मूत्रसञ्चयप्रकारः	...	"	२
अश्मरीसंप्राप्तिः	...	"	३
तस्याः संख्या	...	"	४
अश्मरी पूर्व्वरूप'	...	१४०	१
तस्याः सामान्य लक्षण'	...	"	२
वातजाया लक्षण'	...	"	३
पित्तजाया लक्षण'	...	१४१	१
श्लेष्मजाया लक्षण'	...	"	२
शुक्राश्मरी लक्षण'	...	"	३
शर्करा लक्षण'	...	१४२	२
अश्मरीजन्यापरविकारः	...	"	३
अश्मर्य्या असाध्यलक्षण'	...	"	५

प्रमेहाधिकारः

		पत्राङ्कः	शि:स'
प्रमेहनिदान'	...	१४३	१
कफपित्तवातजानां संप्राप्तिः		"	१।२।३
प्रमेहस्य संख्यासाध्यत्वादिक'		१४४	१
प्रमेहपूर्व्वरूप'	...	"	८
प्रमेहयामान्य लक्षण'	...	१४५	१
दशकफमेहलक्षण'	...	"	२
षट्पित्तजमेहलक्षण'	...	१४६	१
चतुर्वातजमेहलक्षण'	...	"	२
द्विविधोमधुमेहः	...	१४७	२
कफजमेहानामुपद्रवः	...	"	५
पित्तजमेहानामुपद्रवः	...	"	६
वातजमेहानामुपद्रवः	...	"	७
असाध्यलक्षण'	...	१४८	१
मेहनिवृत्तिलक्षण'	...	"	२
प्रमेहपिड़काः	...	"	३
प्रमेह' विना पिड़कासम्भवः		१४९	२
पिड़कोपद्रवः	...	"	३
असाध्यपिड़कालक्षण'	...	"	४

मेदोऽधिकारः

		पत्राङ्कः	शि:स'
मेदोनिदानम्	...	१५०	१
मेदोरोगस्य लक्षण'	...	"	२९

Indira Gandhi National Centre for the Arts

	पत्राङ्कः	शि:स'
मेदोरुद्धमार्गस्य वायोर्विकार कारित्वं ...	१५०	४
अतिस्थूलत्वम' ...	१५१	१

——

उदराधिकारः

	पत्राङ्कः	शि:स'
उदरसामान्यनिदानम् ...	१५१	२
तस्य संप्राप्तिः ...	,,	३
अष्टौदराणि ...	,,	४
पूर्व्वरूपम् ...	१५२	१
सामान्य लक्षण' ...	,,	२
वातजस्य निदानसंप्राप्ती ...	,,	३
वातोदरलक्षण' ...	,,	४
पित्तोदरनिदानस'प्राप्ती ...	१५४	१
पित्तोदरलक्षण' ...	,,	२
श्लेष्मोदर निदान स'प्राप्ती	,,	३
श्लेष्मोदरलक्षण' ...	१५४	१
विदोषोदरहेतुः ...	,,	२
तस्यलक्षण' ...	,,	३
प्लीहोदरस्यनिदानस'प्राप्ती	,,	
तस्य सामान्यलक्षण' ...	,,	
वातादिभेदेन विशेषलिङ्ग	१५५	१
यकृदुदरः ...	,,	२
बद्धोदरनिदान' ...	,,	३
तस्य लक्षण' ...	,,	४
क्षिप्तोदरस्य हेतुलिङ्ग ...	१५५	५
असाधालक्षणं ...	१५६	१
अवस्थाविशेषेण साध्यानामप्यसाधात्व		२
उदकोदरस्य निदानादिक'...	,,	३

——

शोथाधिकारः

	पत्राङ्कः	शि:स'
निजशोथस्य सामान्यहेतुः	१५७	१
शोथस्य स'प्राप्तिः ...	,,	२
तस्य स'ख्यापूर्व्वरूपञ्च ...	१५८	१।२
शोथसामान्य लक्षण' ...	,,	३
वातशोथलक्षण' ...	१५८	४
पित्तशोथलक्षण' ...	,,	५
कफशोथलक्षण' ...	,,	६
द्वन्द्वसंसर्गशोथलिङ्ग ...	१५९	१
अभिघातजशोथलक्षण' ...	,,	२
विषजशोथलक्षण' ...	,,	३
दोषस्थानभेदेन शोथस्थानभेदः	,,	४
असाध्यलक्षण' ...	१६०	१

——

वृद्ध्यधिकारः

	पत्राङ्कः	शि:स'
वृद्धि स'प्राप्तिः ...	१६०	२
तस्याः स'ख्या ...	,,	३
मूत्रान्त्रवृद्धीर्वातजत्व' ...	,,	४
वातजवृद्धिः ...	१६१	१

Indira Gandhi National Centre for the Arts

	पत्राङ्कः	शि:स'
पित्तजवृद्धिः ...	१६१	२
कफजवृद्धिः ...	"	३
रक्तवृद्धिः ...	"	४
मेदोवृद्धिः ...	"	५
मूत्रवृद्धिः ...	"	६
अन्त्रवृद्धिः ...	"	७
तस्य स'प्राप्तिः ...	"	८
फलकोषगतायाः ...	१६२	१
तस्याः असाध्यत्व' ...	"	२
व्रध्नस्य निदानस'प्राप्तिः ...	"	३

——

गलगण्डाद्यधिकारः

गलगण्डनिरुक्तिः ...	१६२	४
तस्य स'प्राप्तिः ...	"	५
वातजगलगण्डलक्षण' ...	"	६
कफजस्यलक्षण' ...	१६३	१
मेदोजस्यलक्षण' ...	"	२
गलगण्डस्यासाध्यत्व' ...	"	३
गण्डमालालक्षण' ..	"	४
अपचीलक्षण' ...	"	५
ग्रन्थिलक्षण' ...	१६४	१
वातग्रन्थिः ...	"	२
पित्तग्रन्थिः ...	"	३
कफग्रन्थिः ...	"	४
मेदोग्रन्थिः ...	१६४	५
शिराजग्रन्थिः ...	"	६
कृच्छ्रसाध्यत्व मसाध्यत्वञ्च...	१६५	१
अर्बुदलक्षण' ...	"	२
वातादिजां लक्षण' ...	"	३
रक्तार्व्वुदलक्षण' ...	"	४
मांसार्व्वुदलक्षण' ...	"	५
अधार्व्वुदलक्षण' ...	१६६	१
अर्बुदानां पाकाभावे हेतुः	"	२

——

श्लीपदाधिकारः

श्लीपदस्य निरुक्तिः संप्राप्तिश्च	१६६	३
वातजस्य लक्षण' ...	"	४
पित्तजस्य लक्षण' ...	"	५
कफजस्य लक्षण' ...	"	६
असाध्यलक्षण' ...	१६७	१
श्लीपदेषु कफप्राधान्यम् ...	"	२
श्लीपदसम्भवहेतुर्देशः ...	"	३
असाध्यलक्षण' ...	"	४

——

विद्रधाधिकारः

स'प्राप्तिपूर्विका निरुक्तिः...	१६७	५
विद्रधेः षड्विधत्व' ...	१६८	६

Indira Gandhi National Centre for the Arts

	पत्राङ्कः	शि:स'
वातजस्य लक्षण' ...	१६८	२
पित्तजस्य लक्षण' ...	"	३
कफजस्य लक्षणं ...	"	४
पक्वानां स्रावलक्षणं ...	"	५
सन्निपातजस्य लक्षणं ...	"	६
आगन्तुविद्रधेर्हेत्वादिकं ...	"	७
रक्तविद्रधिः ...	१६९	१
अन्तर्विद्रधिनिदान' ...	"	२
तस्याधिष्ठान' ...	"	३
तस्य सामान्यलिङ्ग' ...	"	४
अधिष्ठानविशेषेण लिङ्गविशेषः	"	५
स्रावनिर्गममार्गः ...	१७०	१
साध्यत्वादिक' ...	"	२
मक्कल्लस'ञ्जकविद्रधिः ...	"	३
स्तनविद्रधिः ...	"	४

व्रणशोथाधिकारः

	पत्राङ्कः	शि:स'
शोथसंख्या ...	१७१	२
वातादिभेदेन लक्षण' ...	१७२	१
आमलक्षण' ...	"	२
पच्यमान लक्षण' ...	"	२
पक्वलक्षण' ...	"	४
पाककाले सर्व्वदोषसम्बन्धः	१७३	१
अविनिःसृतपूयदोषः ...	१७३	२
आमच्छेदादिदोषः ...	"	३

शारीरव्रणाधिकारः

	पत्राङ्कः	शि:स'
वातजव्रणलक्षणं ...	१७३	५
पित्तजस्य लक्षण' ...	१७४	१
कफजस्य लक्षण' ...	"	२
रक्तजस्य लक्षण' ...	"	३
द्वन्द्वजत्रिदोषजयोर्लक्षणं	"	४
साध्यत्वादिलक्षण' ...	"	५
दुष्टव्रणलक्षण' ...	"	६
शुद्धव्रणलक्षण' ...	"	७
रुह्यमानव्रणलक्षण' ...	१७५	१
सम्यग्रूढव्रणलक्षण' ...	"	३
कृच्छ्रसाध्यत्वं ...	"	३
स्रावविशेषणासाध्यत्व ...	"	४
अरिष्टरूपा गन्धविकृतिः...	"	५
असाध्यलक्षण' ...	"	६

आगन्तुव्रणाधिकारः

	पत्राङ्कः	शि:स'
आगन्तुव्रणलक्षण' ...	१७६	२
तस्य भेदः ...	"	३
छिन्नलक्षण' ...	"	४

Indira Gandhi National Centre for the Arts

	पत्राङ्कः	शि:स'
आशयानां साधारणमिन्नलक्षणं	१७६	५
विशिष्टलक्षण' ...	१७७	१
विद्रलक्षण' ...	,,	२
चतलक्षण' ...	,,	३
पिच्चितलक्षण' ...	,,	४
पृष्टलक्षण' ...	१७८	१
कोष्ठभेदलक्षण' ...	,,	३
असाध्यकोष्ठो भेदलक्षणं	,,	३
मांसादिसर्म्मविद्धतेषु सामान्य-लिङ्ग' ...	,,	४
अमर्म्मरूपाणां सिरादीनां विद्धलक्षण' ...	,,	५
मर्म्मरूपानां सिरादीनां द्विलक्षण' ...	१७९	५
मांसमर्म्मविद्धलक्षण' ...	,,	२
सर्व्वव्रणोपद्रवः ...	,,	३

——

भग्नाधिकारः

	पत्राङ्कः	शि:स'
अव्रणभग्नलक्षण' ...	१७९	४
सन्धिभग्नसामान्य लिङ्ग'...	,,	५
उत्पिष्टादिलक्षण' ...	१८०	१
काण्डभग्नलक्षण' ...	,,	२
काण्डभग्नस्य कष्टसाध्यता	,,	४
तस्यैवासाध्यत्व' ...	१८०	५
अनवधानतः सर्व्वेषामसाध्यत्व	१८१	१
अस्थिविशेषेभग्नविशेषः ...	,,	२

——

नाड़ीव्रणाधिकारः

	पत्राङ्कः	शि:स'
नाड़ीव्रणस्य निदान' निरुक्तिश्च	१८१	३
वातजाया लक्षण' ...	,,	५
पित्तजाया लक्षण' ...	१८२	१
कफजाया लक्षण' ...	,,	२
द्विदोषजाया लक्षण' ...	,,	३
शल्यजाया लक्षण' ...	,,	४
असाध्यत्वादिक' ...	,,	५

——

भगन्दराधिकारः

	पत्राङ्कः	शि:स'
भगन्दरस्य चैव' निर्वचनञ्च	१८३	१
शतपोनकनिदान' लक्षणञ्च	,,	१
उष्ट्रग्रीवस्य निदान' लक्षणञ्च	,,	३
परिस्रावीलक्षण' ...	,,	४
शम्बुकावर्त्तलक्षण' ...	,,	५
उन्मार्गिभगन्दरः ...	,,	६
सर्व्वेषां दुःसाध्यत्वसाध्यत्व'	१८४	१
अवस्थाविशेषेऽसाध्यत्व'...	,,	२

——

Indira Gandhi Centre for the Arts

	पत्राङ्कः	शिःसं
उपदंशाधिकारः		
उपदंशस्य निदानं ...	१८४	३
वातजस्यलक्षणं ...	"	४
पित्तजस्य लक्षणं ...	"	५
रक्तजस्य लक्षणं ...	"	६
कफजस्य लक्षणं ..	"	७
त्रिदोषजस्य लक्षणं ...	१८५	१
असाध्यालक्षणं ...	"	२
सञ्जातमात्रे चिकित्सा ...	"	३
लिङ्गवर्त्तिलक्षणं ...	"	४
कुष्ठाधिकारः		
कुष्ठनिदानं ...	१८५	५
तस्य संप्राप्तिः ...	१८६	१
श्वित्रस्य बाह्यकुष्ठत्वं ...	१८७	१
कुष्ठस्य सप्तविधत्वं ...	"	२
कुष्ठस्य पूर्व्वरूपं ...	"	३
कापालक्षणं ...	"	४
उदुम्बरलक्षणं ...	"	५
मण्डलक्षणं ...	१८८	१
ऋष्यजिह्वलक्षणं ...	"	२
पुण्डरीकलक्षणं ...	"	३
सिध्मलक्षणं ...	"	४
काकणलक्षणं ...	"	५
एककुष्ठलक्षणं ...	१८८	६
किटिमलक्षणं ...	"	७
वैपादिकलक्षणं ...	"	८
अलसकलक्षणं ...	१८९	१
दद्रुलक्षणं ...	"	२
चर्म्मदलक्षणं ...	"	३
पामालक्षणं ...	"	४
कच्छूलक्षणं ...	"	५
शताह्वलक्षणं ...	"	६
विचर्च्चिकालक्षणं ...	"	७
दोषत्रयनियतं कुष्ठलिङ्गं ...	"	८
बाह्यकुष्ठानां गम्भीरत्वे दृष्टान्तः	१९०	१
कुष्ठस्य त्वग्गतस्य लिङ्गं ...	१९०	२
रक्तगतस्य लिङ्गं ...	"	३
मांसगतस्य लिङ्गं ...	"	४
मेदोगतस्य लिङ्गं ...	"	५
मज्जगतस्य लिङ्गं ...	"	६
शुक्रगतस्य लिङ्गं ...	१९१	१
साध्यादिभेदः ...	"	२
कुष्ठस्यासाध्यत्वं ...	"	३
कुष्ठेषु प्रधानदोषः ...	"	४
सप्तमहाकुष्ठानि ...	"	५
श्वित्रलक्षणं ...	१९२	१
तस्य वातादिभेदेन लिङ्गं ...	"	२
दोषभेदेन विशेषधात्वाश्रयत्वं	"	३

Indira Gandhi National Centre for the Arts

	पत्राङ्कः	शि:स'
असाध्यत्व' ...	१९२	४
अपरसंसर्गजा रोगा ...	"	५

——

शीतपित्तोदर्दकोठाधिकारः

शीतपित्तनिदान' ...	१९३	१
तस्य पूर्वरूप' ...	"	२
उदर्दलक्षण' ...	"	३
कोठनिदान' ...	"	५

——

अम्लपित्ताधिकारः

अम्लपित्तस्य निदान' ...	१९४	१
अधोगतेर्लक्षण' ...	"	२
ऊर्द्धगतेर्लक्षण' ...	"	३
साध्यत्वादिक' ...	"	४
अम्लपित्ते दोषसंसर्गः ...	"	५
वातसंसृष्टस्यलक्षण' ...	१९५	१
कफानुगतस्य लक्षण' ...	"	२
वातश्लेष्मान्वितस्य लक्षण' ...	"	३
श्लेष्मापित्तान्वितस्य लक्षण'	"	४

——

विसर्पाधिकारः

विसर्पस्य निदानादिक' ...	१९५	५
विसर्पाणां दोषदुष्यसम्बन्धः	१९६	१
वातजस्य निदान' लक्षणञ्च	१९६	२
पित्तजस्य निदान' ...	"	३
कफजस्य निदान' ...	"	४
त्रिदोषजस्य लक्षण' ...	१९७	१
अग्निविसर्पलक्षण' ...	"	२
ग्रन्थिविसर्पलक्षण' ...	"	३
कर्द्दमविसर्पलक्षण' ...	१९८	१
क्षतविसर्पलक्षण' ...	"	२
विसर्पस्य साध्यत्वादिक' ...	१९९	१

——

विस्फोटाधिकारः

विस्फोटस्य निदानं ...	१९९	२
तस्य संप्राप्तिः पूर्वरूपञ्च ...	"	३
विस्फोटस्वरूप' ...	"	४
वातविस्फोटलक्षण' ...	"	५
पित्तविस्फोटलक्षण' ...	"	६
कफविस्फोटलक्षण' ...	२००	१
वातपित्तविस्फोटलक्षण' ...	"	२
कफवातविस्फोटलक्षण' ...	"	३
कफपित्तजविस्फोटलक्षण' ...	"	४
त्रिदोषविस्फोटलक्षण' ...	"	५
रस्यासाध्यत्वं ...	"	५
रक्तजविस्फोटलक्षण' ...	"	६
विस्फोटस्य साध्यत्वादिकं ...	"	७

Indira Gandhi National Centre for the Arts

	पत्राङ्कः	शि:सं
मसूरिकाधिकारः		
मसूरिकाया निदानं संप्राप्तिः निरुक्तिश्च ...	२०१	१
मसूरिकापूर्वरूपं ...	,,	२
वातजमसूरिकालक्षणं ...	,,	३
पित्तजमसूरिकालक्षणं ...	,,	४
रक्तजमसूरिकालक्षणं ...	२०२	१
कफजमसूरिकालक्षणं ...	,,	२
त्रिदोषजमसूरिकालक्षणं ...	,,	३
रोमान्तिकालक्षणं ...	,,	४
मसूरिकाभेदः शीतला ...	,,	५
शीतलायाः सप्तभेदाः ...	,,	६
रसादिधातुगतमसूरिकालिङ्गं	२०३	१
सुखसाध्यत्वकृच्छ्रसाध्यत्वादिकं	२०४	३
मसूरिकावर्णः ...	२०५	१
सर्वमसूरिकाया आवस्थिकं लिङ्गं ...	,,	३
असाध्यत्वं ...	,,	४
मसूरिकोपद्रवः ...	,,	५
स्नायुकाधिकारः		
स्नायुकलक्षणं ...	२०६	१
श्लेष्मादि दोषः ...	,,	२
वातादिभेदेनाष्टविधत्वम् ...	,,	३
फिरङ्गाधिकारः		
फिरङ्गस्य निरुक्तिं निदानादिः	२०६	४
फिरङ्गस्य भेदः ...	२०७	१
बाह्यस्य लक्षणं ...	,,	२
आभ्यन्तरस्य लक्षणं ...	,,	३
फिरङ्गोपद्रवः ...	,,	४
फिरङ्गस्य साध्यत्वादिकं ...	,,	५
शुक्रदोषाधिकारः		
शुक्रदोषे बीजदृष्टान्तः ...	२०८	१
शुक्रदोषस्य निदानं संप्राप्तिश्च	,,	३
शुक्रस्याष्टौ दोषाः ...	,,	४
वातदुष्टशुक्रलक्षणं ...	२०९	१
पित्तदुष्टशुक्रलक्षणं ...	,,	२
श्लेष्मदुष्टशुक्रलक्षणं ...	,,	३
शुक्रस्यावसादित्वं ...	,,	५
शुद्धशुक्रलक्षणं ...	,,	७
क्लैब्याधिकारः		
चतुर्विधं क्लैब्यं ...	२१०	१
क्लैब्यसामान्यलिङ्गं ...	,,	२
बीजोपघातजक्लैब्यनिदानं	,,	३
ध्वजभङ्गकृतक्लैब्यनिदानं...	२११	१
जरासम्भवक्लैब्यानिदानं...	,,	२

Indira Gandhi National Centre for the Arts

	पत्राङ्कः	शि:सं
चतजक्लैव्यनिदानं ...	२१२	१
क्लैव्यस्यासाध्यत्वं ...	२१३	१

क्षुद्ररोगाधिकारः

	पत्राङ्कः	शि:सं
अजगल्लिकालक्षणं ...	२१३	२
यवप्रख्यालक्षणं ...	२१४	१
अन्त्रालजीलक्षणं ...	,,	२
विद्रतालक्षणं ...	,,	३
कच्छपिकालक्षणं ...	,,	४
वल्मीकलक्षणं ...	,,	५
इन्द्रविद्धलक्षणं ...	,,	६
गर्द्दभिकालक्षणं ...	२१५	१
पाषाणगर्द्दभलक्षणं ...	,,	२
पनसिकालक्षणं ...	,,	३
जालगर्द्दभलक्षणं ...	,,	४
इरिवेल्लिकालक्षणं ...	,,	५
कक्षालक्षणं ...	,,	६
गन्धमालालक्षणं ...	,,	७
अग्निरोहिणीलक्षणं ...	,,	८
विप्लक्षणं ...	२१६	१
कुनखलक्षणं ...	,,	२
अनुशयीलक्षणं ...	,,	३
विदारीलक्षणं ...	,,	४
शर्कराव्वुदलक्षणं ...	,,	५
पाददारीलक्षणं ...	२१७	१
कदरलक्षणं ...	२१७	२
अलसलक्षणं ...	,,	३
इन्द्रलुप्तलक्षणं ...	,,	४
दारुणलक्षणं ...	,,	५
अरूंषिकालक्षणं ...	,,	६
पलितलक्षणं ...	,,	७
युवानपिड़कालक्षणं ...	२१८	१
पद्मिनीकण्टकलक्षणं ...	,,	२
जतुमणिलक्षणं ...	,,	३
मषकलक्षणं ...	,,	४
तिलकालकलक्षणं ...	,,	५
व्यच्छलक्षणं ...	,,	६
व्यङ्गलिङ्गं ...	,,	७
नीलिकालक्षणं ...	२१९	१
परिवर्त्तिकालक्षणं ...	,,	२
अवपठिकालक्षणं ...	,,	३
निरुद्धप्रकशलक्षणं ...	,,	४
सन्निरुद्धगुदलक्षणं ...	,,	५
अहिपूतनलक्षणं ...	२२०	१
दूषणकच्छूलक्षणं ...	,,	२
गुदभ्रंशलक्षणं ...	,,	३
वराहदंष्ट्रालिङ्गं ...	,,	४

इति शि:सं—शिरोनाम संख्या

Indira Gandhi National Centre for the Arts

रोगनामानुसारिणी सूची

(वर्णानुक्रमेण)

अ

		पृष्ठा
अग्निरोहिणी	...	२१५
अजगल्लिका	...	२१३
अतीसारः	...	२१
अधिमांसः	...	३७
अध्वशोषः	...	६१
अनुशयी	...	२१६
अन्येद्युष्कज्वरः	...	१२
अन्तरायामः	...	१०३
अन्त्रवृद्धिः	...	१६१
अन्तर्भेदज्वरः	...	१६
अन्त्रालजी	...	२१४
अन्नजाहिका	...	७०
अन्नद्रवाख्यशूलं	...	१२३
अन्नविषाख्याजीर्णं	...	४१
अपची	...	१६३
अपतन्त्रकः	...	१०२
अपतानकः	...	१०२
अपस्मारः	...	९६
अवपाटिका	...	२१९
अवबाहुकः	...	१०७
अभिघातज्वरः	...	९
अभिचारज्वरः	...	१०
अभिन्यासज्वरः	...	८
अभिशापज्वरः	...	१०
अभिषङ्गज्वरः	...	९
अम्लपित्तं	...	१९४
अरूंषिका	...	२१७
अरोचकः	...	७३
अर्द्दितः	...	१०५
अर्व्वुदः	...	१६५
अर्शः	...	३०
अलसकः	...	४२
अलसः	...	२१७
अश्मरी	...	१३९
अहिपूतनः	...	२२०

—

आ

आगन्तुव्रणः	...	१७६
आग्नेयज्वरः	...	१७

Indira Gandhi National Centre for the Arts

		पृष्ठा
आध्मानं	...	१०८
आनाहः	...	१२६
आभ्यन्तरक्रिमिः	...	४४
आमज्वरः	...	१८
आमाजीर्णं	...	४०
आमातीसारः	...	२४
आमवातः	...	११७
आमशूलं	...	१२१
आक्षेपकः	...	१०२

—

इ

इन्द्रलुप्तः	...	२१७
इन्द्रविद्धः	...	२१४
इरिवेल्लिका	...	२१५

—

उ

उदररोगः	...	१५१
उदर्दः	...	१९३
उदावर्त्तः	...	१२४
उन्मादः	...	९०
उपदंशः	...	१८४

—

ऊ

		पृष्ठा
ऊरुस्तम्भः	...	११६
ऊर्द्ध्वश्वासः	...	६८

—

ए

एकाङ्गवातव्याधिः	...	१०४

—

औ

औपत्यकज्वरः	...	१६

—

क

कच्छपिका	...	२१४
कदरः	...	२१७
कलायखञ्जः	...	१०७
कक्षा	...	२१५
कामला	...	५०
कामला (कोष्ठाश्रिता)	...	५०
कामला (शाखाश्रिता)	...	५०
कामादिज्वरः	...	१०
कासः	...	६३
कुनखः	...	२१६
कुम्भकामला	...	५१
कुक्षिशूलं	...	१२३
क्लैब्यं	...	२१०

Indira Gandhi National Centre for the Arts

		पृष्ठा
कीठः	...	१९३
क्रिमिः	...	४४
क्रिमिः (आमाशयजः)...		४५
क्रिमिः (पक्वाशयप्रभवः)...		४५
क्रीष्टुकशीर्षः	...	१०६

—

ख

खञ्जः	...	१०७
खल्ली	...	१०९

—

ग

गण्डमाला	...	१६३
गन्धमाला	...	२१५
गन्धर्वजुष्टोन्मादः	...	९४
गम्भीरज्वरः	...	१९
गम्भीरा हिक्का	...	७१
गलगण्डः	...	१६३
गुदभ्रंशः	...	२२०
गुल्मः	...	१२७
गृध्रसी	...	१०६
गर्दभिका	...	२१५
ग्रन्थिः	...	१६३
ग्रहणी	...	२७

—

घ

		पृष्ठा
घटीयन्त्राख्यग्रहणी	...	३०

—

च

चतुर्थकज्वरः	...	१३
चतुर्विधाग्निः	...	३८
चर्म्मकीलः	...	३७
चिप्पः	...	२१६

—

छ

छिद्रोदरः	...	१५५
छिन्नश्वासः	...	६८

—

ज

जतुमणि	...	२१८
जराकासः	...	६६
जराशोषः	...	६१
जालगर्द्दभः	...	२१५
जिह्वास्तम्भः	...	१०६
ज्वरः	...	१
जीर्णज्वरः	...	१६

—

Indira Gandhi National Centre for the Arts

		पृष्ठा
त		
तमकश्वासः	...	६८
तन्द्रा	...	८४
तिलकालकः	...	२१८
तुनी	...	१०८
तृतीयकज्वरः	...	१३
तृष्णा	...	७८
द		
दकोदरः	...	१५६
दण्डकालसकः	...	४३
दण्डापतानकः	...	१०२
दाहः	...	७९
दारुणः	...	२१७
दाहपूर्व्वज्वरः	...	१४
दैवजुष्टोन्मादः	...	९४
दैवशत्रुजुष्टोन्मादः	...	९४
ध		
धातुक्षयः	...	६१
ध्वंसकः	...	८७
न		
नाड़ीव्रणः	...	१८१
निरामज्वरः	...	१८
निरुद्धप्रकाशः	...	२१९
नीलिका	...	२१९
न्यच्छः	...	२१८
प		
पच्यमानज्वरः	...	१८
पद्मिनीकण्टकः	...	२१८
पनसिका	...	२१५
परमदः	...	८७
परिणामशूलं	...	१२२
परिवर्त्तिका	...	२१९
पलितं	...	२१७
पाण्डुः	...	४६
पाददारी	...	२१७
पादहर्षः	...	१०७
पानदोषः	...	८८
पानविभ्रमः	...	८७
पानयुक्तिः	...	८८
पाषाणगर्द्दभः	...	२१५
पार्श्वशूलं	...	१२२
पानाजीर्णं	...	७८

Indira Gandhi National Centre for the

		पृष्ठा
पितृग्रहजुष्टोन्मादः	...	९५
पिशाचजुष्टोन्मादः	...	९५
प्रतीतूनी	...	१०८
प्रत्यष्ठीला	...	१०९
प्रत्याध्मानं	...	१०८
प्रवाहिका	...	२६
प्रमेहः	...	१४३
प्रमेहपिड़का	...	१४८
प्रलेपकज्वरः	...	१४
प्राकृतज्वरः	...	१७
प्लीहोदरः	...	१५४

——

फ

फिरङ्ग रोगः	...	२०७
,, (आभ्यन्तरः)	...	,,
,, (बाह्यः)	...	,,

——

ब

बद्धोदरः	...	१५५
बर्षाङ्गिवज्वरः	...	१७
बसन्तोद्भवज्वरः	...	१७
बहिरायामः	...	१०३
बस्तिशूलं	...	१२४
बहिर्वेगज्वर	...	१६
बातकण्टकः	...	१०७
बातबलासकज्वरः	...	१४
बातव्याधिः	...	९९
बातरक्तं	...	११३
बातष्ठीला	...	१०८
बाधिर्य्यं	...	१०८
बाह्यक्रिमिः	...	४४
बिटशूलं	...	१२४
बिदग्धाजीर्णं	...	४०
बिद्रधिः	...	१६७
बिलम्बिका	...	४४
बिसर्पः	...	१९५
बिसूचिका	...	४३
बिस्वची	...	१०६
बिषाभिषङ्गज्वरः	...	९
बिष्टब्धाजीर्णं	...	४३
बिचेपकः	...	८७
बृद्धिरोगः	...	१६०
बेपथुः	...	१०९
व्यवायशोषः	...	६१
व्यायाम शोषः	...	६१
व्रणशोथः	...	१६१
व्रणशोथः	...	६२
व्रणायामः	...	१०३

Indira Gandhi National Centre for the Arts

		पृष्ठा
ब्रणिनोज्वरः	...	१६
ब्रध्नः	...	१६२

——

भ

भगन्दरः	...	१८३
भग्नरोगः	...	१७९
भुजङ्गकुष्टोन्मादः	...	९५
भूतोन्मादः	...	९५
भगरोग	...	८४

——

म

मद्यः	...	८१
मद्यदोषः	...	८८
मद्यवर्ज्जनम्	...	८९
मद्यसमुद्भवज्वरः	...	१६
मन्यास्तम्भः	...	१०६
मषकः	...	२१८
महाकुष्ठः	...	१७७-७८
महाश्वासः	...	६७
मसूरिका	...	२०१
महाहिक्का	...	७१
मात्राविचार	...	३९
मिन्मिनः	...	१०७
मूकः	...	१०७
मूत्राघातः	...	१३५
मूत्रकृच्छ्रः	...	१३३
मूत्रवृद्धिः	...	१६१
मूत्रशूलं	...	१२४
मूर्च्छा	...	८१
मृद्भक्षणजपाण्डुः	...	४९
मेदोरोगः	...	१५०

——

य

यकृद्दरः	...	१५५
यवप्रख्या	...	३१४
युवानपिड़का	...	२१८
यमलाहिक्का	...	७१
यक्षजुष्टोन्मादः	...	९४
यक्ष्मा	...	५५
,, (विषमाशनजः)	...	५७
,, (वेगधारणजः)	...	५७
,, (साहसिकः)	...	५६
,, (क्षयजः)	...	५७

——

र

रक्तजक्रिमिः	...	४५
रक्तपित्तम्	...	५२

Indira Gandhi National Centre for the Arts

		पृष्ठा
रक्तातीसारः	...	२६
रसशेषाजीर्णं	...	४१
रात्रिज्वरः	...	१४
रात्र्यसंजुष्टोन्मादः	...	९५
रोमान्तिका	...	२०३

श

शरदुद्भवज्वरः	...	१७
शर्करा	...	१४२
शर्करार्व्वुदः	...	२१६
श्वासः	...	६६
श्लीपदः	...	१६६
शारीरव्रणः	...	१७३
शीतपित्तम्	...	१९३
शीतपूर्व्वज्वरः	...	१४
शीतला	...	२०३
शुक्रदोषः	...	२०८
शुष्कार्शः	...	३१
शूलं	...	११९
शोथः	...	१५७

स

संग्रहग्रहणी	...	२९
सततज्वरः	...	१२
सन्ततज्वरः	...	११
सन्निरुद्धगुदः	...	२१९
सन्न्यासः	...	८३
सर्व्वाङ्गवातव्याधिः	...	१०४
सहजार्शः	...	३३
सिरायहः	...	१०६
सौम्यज्वरः	...	१७
स्नायुकः	...	२०६
स्रावि-अर्शः	...	३१

ह

हनुग्रहः	...	१०५
हलीमकः	...	५१
हारिद्रकज्वरः	...	१६
हिक्का	...	६६
हृच्छूलं	...	१२३
हृद्रोगः	...	१३२

क्ष

क्षतः	...	६२
क्षतजकासः	...	६५
क्षीणः	...	६७
क्षुद्रकुष्ठं	...	१८८-८९
क्षुद्ररोगः	...	२१३
क्षुद्रश्वास	...	६०
क्षुद्रिकाहिक्का	...	७१

Indira Gandhi National Centre for the Arts

उपक्रमणिकाध्यायः ।

दोषदूष्य निरूपणम्

नित्याः प्राणभृतां देहे वातपित्तकफास्त्रयः ।
विकृताः प्रकृतिस्था वा तान् बुभुत्सेत पण्डितः ।

सर्व्वशरीरचरास्तु वातपित्तश्लेष्माणो हि सर्व्वस्मिन् शरीरे कुपिताकुपिताः शुभाशुभानि कुर्व्वन्ति । प्रकृतिभूताः शुभानि उपचयबलवर्णप्रसादादीनि, अशुभानि पुनर्विकृतिमापन्नानि विकारसंज्ञानि ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

प्रथमः परिच्छेदः ।

अथ प्रकृतिभूतानां वातपित्तकफानां स्थानकर्म्मगुणाः ।

वातपित्तश्लेष्मणां निरुक्तिमाह—

तत्र वा गतिगन्धनयोरिति धातुः, तप सन्तापे, श्लिष आलिङ्गने, एतेषां कृद्विहितैः प्रत्ययैर्व्वातः पित्तं श्लेष्मेति च रूपाणि भवन्ति ।

अव्यापन्नस्य वायोः स्थानान्याह—

वस्तिः पुरीषाधानं कटिः सक्थिनौ पादावस्थीनि च वातस्थानानि । अत्रापि पक्वाशयो विशेषेण वातस्थानम् ।

सामान्यतस्तस्यैव कर्म्माण्याह—

दोषधात्वग्निसमतां संप्राप्तिं विषयेषु च ।
क्रियाणामानुलोम्यञ्च करोत्यकुपितोऽनिलः ।

उत्साहोच्छ्वासनिःश्वासचेष्टाधातुगतिः समा ।
समो मोक्षो गतिमतां वायोः कर्म्माविकारजम् ।

वायोर्नामान्याह—

प्राणोदानौ समानश्च व्यानश्चापान एव च ।
स्थानस्था मारुताः पञ्च यापयन्ति शरीरिणम् ।

प्रकृतिस्थानां प्राणादीनां स्थानकर्म्माण्याह—

वायुर्यो बक्षसश्चारी स 'प्राणो' नाम देहधृक् ।
सोऽन्नं प्रवेशयत्यन्तः प्राणांश्चाप्यवलम्बते ।
'उदानो' नाम यस्तूर्द्ध मुपैति पवनोत्तमः ।
तेन भाषितगीतादिविशेषोऽभिप्रवर्त्तते ।
आमपक्वाशयचरः समानो वह्निसङ्गतः ।
सोऽन्नं पचति तज्जांश्च विशेषान् विविनक्ति हि ।
कृत्स्नदेहचरो 'व्यानो' रससम्वहनोद्यतः ।
स्वेदोऽसृक्स्रावणो वापि पञ्चधा चेष्टयत्यपि ।
पक्वाधानालयो'ऽपानः' काले कर्षति चाप्ययम् ।
समीरणः शकृन्मूत्रशुक्रगर्भार्त्तवान्यधः ।*

वातगुणानाह—

रूक्षः शीतो लघुः सूक्ष्मश्चलोऽथ विशदः खरः ।
अव्यक्तो व्यक्तकर्म्मा च रजोबहुल एव च ।

---

* प्रस्पन्दनोद्वहनपूरणविवेकधारणलक्षणो वायुः व्यानोदानप्राणसमानापानभेदेन पञ्चधा प्रविभक्तः शरीरं धारयति ।

अव्यापन्नस्य पित्तस्य स्थानकर्म्मगुणाः ।

आदौ अग्निपित्तयोर्भेदविचारः क्रियते—

तत्र जिज्ञास्यं किं पित्तव्यतिरेकादन्योऽग्निः ? आहोस्वित् पित्तमेवाग्निरिति । अत्रोच्यते न खलु पित्तव्यतिरेकादन्योऽग्निरुपलभ्यते । आग्नेयत्वात् पित्ते दहनपचनादिष्वभिवर्त्तमानेऽग्निवदुपचारः क्रियतेऽन्तरग्निरिति । क्षीणेह्यग्निगुणे तत्समानद्रव्योपयोगादतिप्रवृद्धे शीतक्रियोपयोगादागमाच्च पश्यामो न खलु पित्तव्यतिरेकादन्योऽग्निरिति ।

प्रकृतिस्थपित्तस्य स्थानमाह—

स्वेदो रसो लसीका रुधिरं मामाशयश्च पित्तस्थानानि । अत्राप्यामाशयो (१) विशेषेण पित्तस्थानम् ।

सामान्यतस्तस्यैव कर्म्माण्याह—

दर्शनं पक्तिरूष्मा च क्षुत् तृष्णा देहमार्द्दवम् ।
प्रभा प्रसादो मेधा च पित्तकर्म्माविकारजम् ।

पाचकादीनां पञ्चानां पित्तानां क्रमेण स्थानकर्म्माण्याह—

तच्चाष्टष्टहेतुकेन विशेषेण पक्वामाशयमध्यस्थं पित्तं चतुर्विधमन्नपानं पचति विरेचयति च दोषरसमूत्रपुरीषाणि । तत्रस्थमेव चात्मशक्त्या शेषाणां पित्तस्थानानां शरीरस्य चाग्निकर्म्मणानुग्रहं करोति । तस्मिन् पित्ते 'पाचको'ऽग्निरिति संज्ञा ।

यत्तु यकृत्प्लीह्नोः पित्तं तस्मिन् 'रञ्जको'ऽग्निरिति संज्ञा । स रसस्य रागकृदुक्तः ।

---

(१) पित्तस्थाने आमाशय इति आमाशयाऽधोभागः ।

यत्तु पित्तं हृदयस्थितं तस्मिन् 'साधको'ऽग्निरिति संज्ञा। सोऽभिप्रार्थितमनोरथसाधनक्लृप्तः।

यद् दृष्ट्यां पित्तं तस्मिन् 'आलोचको'ऽग्निरिति संज्ञा। स रूपग्रहणेऽधिकृतः।

यत्तु त्वचि पित्तं तस्मिन् 'भ्राजको'ऽग्निरिति संज्ञा। सोऽभ्यङ्गपरिषेकावगाहावलेपनादीनां क्रिया द्रव्याणां पक्त्रा छायानाञ्च प्रकाशकः।

पित्तगुणानाह—

सस्नेहमुष्णं तीक्ष्णञ्च द्रवमम्लं सरं कटु।

* * * *

प्रकृतिस्थस्य श्लेष्मणःस्थानकर्म्मगुणाः।

उरः शिरोग्रीवापर्व्वाण्यामाशयो(१)मेदश्च श्लेष्मणः स्थानानि। अत्राप्युरो विशेषेण श्लेष्मस्थानम्।

औदकश्लेष्मणः स्थानकर्म्माण्याह—

तत्रामाशयः पित्ताशयस्योपरिष्टात्तत्प्रत्यनीकत्वादूर्द्ध्वगतित्वात्तेजसश्चन्द्र इवादित्यस्य। स चतुर्विधाहारस्याधारः। स च तत्रौदकैर्गुणैराहारः प्रक्लिन्नो भिन्नसङ्घातः सुखजरश्च भवति।

माधुर्य्यात् पिच्छिलत्वाच्च प्रक्लेदित्वात्तथैव च।
आमाशये सम्भवति श्लेष्मा मधुरशीतलः।

---

(१) श्लेष्मस्थानेष्वामाशय इति आमाशयोऽर्द्धभागः।

स तत्रस्थ एव स्वशक्त्या शेषाणां श्लेष्मस्थानानां शरीरस्य चोदककर्म्मणानुग्रहं करोति ।

अवलम्बकस्य श्लेष्मणः स्थानकर्म्माण्याह—

उरःस्थस्त्विकसन्धारणमात्मवीर्य्येणान्नरससहितेन हृदयावलम्बनं करोति ।

रसनस्य श्लेष्मणः स्थानकर्म्माण्याह—

जिह्वामूलकण्ठस्थो जिह्वेन्द्रियस्य सौम्यत्वात सम्यक् रसज्ञाने वर्त्तते ।

स्नेहनस्य श्लेष्मणः स्थानकर्म्माण्याह—

शिरस्थः स्नेहतर्पणाधिक्कतत्वादिन्द्रियाणामात्मवीर्य्येणानुग्रहं करोति ।

श्लेषणस्य श्लेष्मणः स्थानकर्म्माण्याह—

सन्धिस्थस्तु श्लेषासर्व्वसन्धिसंश्लेषात् सर्व्वसन्धानुग्रहं करोति ।*

स्नेहोबन्धः स्थिरत्वञ्च गौरवं बृषता बलम् ।
क्षमा धृतिरलोभश्च कफकर्म्माविकारजम् ।

श्लेष्म-गुणानाह—

गुरुशीत-मृदुस्निग्ध-मधुरस्थिरपिच्छिलाः ।

---

* सन्धिसंश्लेषण-स्नेहन-रोपण-पूरण-बृंहण-तर्पण-बलस्थैर्य्यकृत् श्लेष्मा पञ्चधा प्रविभक्त उदककर्म्मणानुग्रहं करोति ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

द्वितीयः परिच्छेदः ।

अथ वातपित्तकफानां विकृतौ हेतुर्विकृतानाञ्च कर्म्माणि ।

वायोः प्रकोपनान्याह—

तत्र बलवद्विग्रहातिव्यायाम--व्यवायाध्ययन--प्रपतन-प्रधावन-प्रपीड़नाभिघात--लङ्घन-प्लवनतरण--रात्रिजागरण--भारहरण-गजतुरङ्ग--रथ--पदातिचर्य्या--कटु--तिक्तकषाय--रूक्ष--लघु शीत-वीर्य्य-शुष्कशाकबल्लूर-वरकोद्दालक--कोरदूष-श्यामाक-नीवारमुद्ग-मसूराढ़कीहरेणु कलाय-निष्पावानशन-विषमाशनाध्यशनवात मूत्र-पुरीष-शुक्र-च्छर्द्दि--क्षवथूद्गार-वाष्प--वेगविघातादिभिर्व्विशेषै र्व्वायुः प्रकोपमापद्यते ।

स शीताभ्रप्रवातेषु घर्म्मान्ते च विशेषतः ।
प्रत्यूषस्यपराह्णे तु जीर्णेऽन्ने च प्रकुप्यति ।

वायोरात्मरूपाणि कुपितस्य कर्म्माणिचाह—

रौक्ष्यं लाघवं वैषद्यं शैत्यङ्कृतिरमूर्त्तत्वञ्चेति वायोरात्मरूपाणि भवन्ति । एवंविधत्वाच्च कर्म्मणः स्वालक्षण्य मिदमस्य भवति—

तं तं शरीरावयवमाविशतः स्रंसभ्रंशव्यासभेदसादहर्षतर्ष-कम्पवर्त्तचालतोदव्यथा—चेष्टाद्यास्तथाखरपरुषविशदशुषिरारुण-वर्णकषाय-विरस मुखशोषशूलसुप्ति--संकुचनस्तम्भनखञ्जतादीनि वायोः कर्म्माणि (क) तैरन्वितं वातविकारमेवाध्यवस्येत् ।

(क) आध्मानस्तम्भ रौक्ष्य-स्फुटन-विमथन-चोम-कम्पप्रतोदाः । कण्ठध्वंसावसादौ भ्रमकविलपनं स्वं सशूलप्रभेदाः । पारुष्यं कर्णनादो विषयपरिणति संशृङ्गदृष्टिप्रमोहाः । विस्पन्दोदृघट्टनानि श्लपनमशयनं ताड़नं पीड़नञ्च । नासोन्नामौ विषादो भ्रमपरिपतनं

कुपितस्य प्राणवायोः कर्म्माण्याह—

प्रायशः कुरुते दुष्टो हिक्काश्वासादिकान् गदान्

कुपितस्योदानवायोः कर्म्माण्याह—

ऊर्द्ध्वजत्रुगताम् रोगान् करोति च विशेषतः ।

कुपितस्य समानवायोः कर्म्माण्याह—

गुल्माग्निसङ्गातिसारप्रभृतीन् कुरुते गदान् ।

कुपितस्य व्यानवायोः कर्म्माण्याह—

क्रुद्धश्च कुरुते रोगान् प्रायशः सर्व्वदेहगान् ।

कुपितस्यापानवायोः कर्म्माण्याह—

क्रुद्धश्च कुरुते रोगांन् घोरान् वस्तिगुदाश्रयान् ।

कुपितयोर्व्यानापानयोः कर्म्माण्याह—

शुक्रदोषप्रमेहास्तु व्यानापानप्रकोपजाः ।

युगपत् कुपितास्वापि देहं भिन्द्युरसंशयम् ।

वातविकाराश्च—पादशूलं, पिण्डिकोद्वेष्टनं, गुदार्त्तिः वृषणोत्क्षेपः, ऊरुसादः, शेफस्तम्भः, विड्भेदः, पार्श्वावमर्द्दः, हृन्मोहः, हृद्द्रावः, वक्त्र उदघर्षः, वक्त्रउपरोधः, दन्तशैथिल्यं, वाक्सङ्गः, कषायास्यता, मुखशोषः अरसज्ञता, अगन्धज्ञता, घ्राणनाशः, अशब्दश्रवणं, उच्चैःश्रुतिः, वाधिर्य्यं, अक्षिशूलं, केशभूमिस्फुटनञ्च ।

जृम्भनं रोमहर्षो । विक्षेपाक्षेपशोषग्रहणशुषिरताच्छेदनं वेष्टनञ्च । वर्णःश्यावोऽरुणो वा तृडपिच महती स्यापविश्लेषसङ्गः । विद्यात् कर्म्माण्यमूनि प्रकुपितमरुतः स्यात् कषायो रसश्च ।

पित्तस्य प्रकोपनान्याह—

क्रोध-शोक-भयायासोपवास--विदग्ध--मैथुनोपगमन--कटूम्ल-लवण-तीक्ष्णोष्ण-लघुविदाहि-तिलतैलपिण्याककुलत्थ-सर्षपातसी-हरितक शाक-गोधा-मत्स्याजाविक--मांस-दधि--तक्र-कुर्चिकामस्तु--सौवीरक--सुराविकाराम्लफलकटूरार्कप्रभृतिभिः पित्तं प्रकोपमापद्यते।

तदुष्णैरुष्णकाले च मेघान्ते च विशेषतः।
मध्याह्ने चार्द्धरात्रे च जीर्य्यत्यन्ने च कुप्यति।

पित्तस्यात्मरूपाणि कुपितस्य च कर्म्माण्याह—

औष्ण्यं तैक्ष्ण्यं लाघवमनतिस्नेहो वर्णश्चशुक्लारुणवर्ज्जो गन्धश्च विस्रो रसौ कटुकाम्लौ पित्तस्यात्मरूपाण्येवंविधत्वाच्च कर्म्मणः स्वालक्षण्यमिदमस्य भवति।

तं तं शरीरावयवमाविशतो दाहोष्णपाकस्वेदक्लेदकोथ-कण्डू स्रावारागाः यथास्वञ्च गन्धवर्णाभिनिर्वर्त्तनं पित्तस्य कर्म्माणि (१)। तैरन्वितं पित्तविकार मेवाध्यवस्येत्।

पित्तविकाराश्च—ओषः, प्लोषः, दवथुः, विदाहः, अन्तर्दाहः, अङ्गदाहः, उष्मण आधिक्यम्, अतिस्वेदः, अङ्गगन्धः, शोणितक्लेदः, मांसक्लेदः, त्वग्दाहः, मांसदाहः, त्वङ्मांसावदरणं, चर्म्मदरणं, रक्तकोठकाः, रक्तमण्डलानि, तिक्तास्यता,

---

(१) विस्फोटास्लकधूमकाः प्रलपनंस्वेदसुतिमूर्च्छनम्। दौर्गन्ध्यम् दरणं मदो विसरणं पाकोऽरतितृड्भ्रमौ। उष्मा तृप्तितमः-प्रवेशदहनं कटूम्लतिक्ता रसाः। वर्णः पाण्डुविवर्ज्जितः कथितता कर्म्माणि पित्तस्य वै।

पूतिमुखता, तृष्णाया आधिक्यं, आस्यविपाकः, गलपाकः, अक्षिपाकः, जीवादानम्।

श्लेष्मणः प्रकोपनान्याह—

दिवास्वप्नाव्यायामालस्य-मधुराम्ल-लवण--स्निग्ध-गुरु-पिच्छिलाभिष्यन्दि-हायनक-यवक--नैषधेत्कट--माष-महामाष--गोधूम-तिलपिष्टविकृति-दधि-दुग्ध-कृशरापायसेक्षुविकारानुपौदकमांस-वसा-बिस-मृणाल-कशेरुक-शृङ्गाटक-मधुर वल्लीफल--समाशनाध्यशन प्रभृतिभिः श्लेष्मा प्रकोप मापद्यते।

स शीतैः शीतकाले च वसन्ते च विशेषतः।
पूर्व्वाह्णे च प्रदोषे च भुक्तमात्रे प्रकुप्यति।

श्लेष्मण आत्मरूपाणि कुपितस्य च कर्म्माण्याह—

स्नेहशैत्यशौक्ल्यगौरवमाधुर्य्यैर्मात् स्नग्धानि श्लेष्मेण आत्मरूपाण्येवंविधत्वाच्च कर्म्मणः स्वालक्षण्य मिदमस्य भवति।

तं तं शरीरावयवमाविशतः श्वैत्यशैत्यकण्डूस्थैर्य्य-गौरव-स्नेहस्तम्भसुप्तिक्लेदोपदेहबन्धमाधुर्य्य चिरकारित्वानि श्लेष्मणः कर्म्माणि (२)। तैरन्वितं श्लेष्मविकार मेवाध्यवस्येत्।

श्लेष्मविकाराश्च—मुखमाधुर्य्यं, मुखस्रावः, श्लेष्मोद्गीरणं, हृदयोपलेपः, कण्ठोपलेपः, धमनीप्रतिचयः, अतिस्थौल्यं मन्दाग्निता च।

---

(२) तृप्तिस्तन्द्रागुरुतास्तैमित्यं कठिनता मलाधिक्यं। स्नेहापक्तुः-पलेपाः शैत्यं कण्डुः प्रसेकश्च। चिरकर्त्तृत्वं शोथो निद्राधिक्यं रसौ पटुस्वादू। वर्णः श्वेतो ऽलसता कर्म्माणि कफस्य जानीयात्।

वातादीनां चयवृद्धिलक्षणमाह—

तत्र 'वातक्षये'—मन्दचेष्टता, अल्पवाक्त्वं, अप्रहर्षः, मूढ़संज्ञता। 'वातवृद्धौ'—त्वक्पारुष्यं, कार्श्यं कार्ष्ण्यं, गात्रस्फुरणं, उष्णकामिता, निद्रानाशः, अल्पबलत्वं, गाढ़वर्च्चस्त्वम्।

'पित्तक्षये'—मन्दोष्माग्नितां, निष्प्रभत्वञ्च। 'पित्तवृद्धौ' पीतावभासता, सन्तापः, शीतकामित्वं, अल्पनिद्रता, मूर्च्छा, बलहानिः, इन्द्रियदौर्व्वल्यम्, पीतविण्मूत्रनेत्रत्वम्।

'श्लेष्मक्षये'—रूक्षता, अन्तर्दाहः, आमाशयेतराशयानां शून्यता, सन्धिशैथिल्यं, तृष्णा, दौर्व्वल्यं, प्रजागरणञ्च। 'श्लेष्मवृद्धौ',—शीतलत्वं, शैत्यं, स्थैर्य्यं, गौरवं, अवसादः, तन्द्रा, निद्रा सन्धिविश्लेषश्च।

आमलक्षणनिर्द्देशपूर्व्वकं सामानां निरामानाञ्च वातपित्तकफानां लक्षणमाह—

ऊष्मणोऽल्पबलत्वेन धातुमाद्यमपाचितम्।
दुष्टमामाशयगतं रसमामं प्रचक्षते।
आमेन तेन संयुक्ता दोषा दुष्टाश्च दूषिताः।
सामा इत्युपदिश्यन्ते ये च रोगास्तदुद्भवाः।
स्रोतोरोधबलभ्रंशगौरवानिलमूढ़ताः।
आलस्यापक्तिनिष्ठीवमलभेदारुचिक्लमाः।
लिङ्गं मलानां सामानां निरामाणां विपर्य्ययः।

सामनिरामवायोर्लक्षणमाह—

वायुः 'सामो' विबन्धाग्निसादतन्द्रान्त्रकूजनैः।
वेदनाशोथनिस्तोदैः क्रमशोऽङ्गानि पीड़येत्।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

विचरेद् युगपच्चापि गृह्णाति कुपितो भृशम् ।
स्नेहादै र्वृद्धिमाप्नोति सूर्य्यमेघोदये निशि ।
'निरामो' विशदो रुक्षः निर्विबन्धोऽल्पवेदनः ।
विपरीतगुणैः शान्तिं स्निग्धैर्याति विशेषतः ।

सामनिरामपित्तस्य लक्षणमाह—

दुर्गन्धं हरितं श्यावं पित्तमम्लं स्थिरं गुरु ।
अम्लिकाकण्ठहृद्दाहकरं 'सामं' विनिर्दिशेत् ।
आताम्रं पीतमत्यूष्णं रसे कटुक मस्थिरं ।
'पक्वं' विगन्धं विज्ञेयं रुचिपक्तृबलप्रदम् ।

सामनिरामश्लेष्मणो लक्षणमाह—

आविलस्तन्तुलस्तीव्रः कण्ठदेशेऽवतिष्ठते ।
'सामो' बलासो दुर्गन्धः क्षुदुद्गारविघातकृत् ।
फेनवान् पिण्डितः पाण्डुर्निःसारोऽगन्ध एव च ।
'पक्वः' स एव विज्ञेयश्छेदवान् वक्त्रशुद्धिकृत् ।

तृतीयः परिच्छेदः ।

अव्यापन्नानां रसादिधातूनां कर्म्माणि ।

रसं कारणक्रमोत्पत्तिलक्षणस्थानकार्य्यैर्निर्द्दिशन्नाह—

तत्र पाञ्चभौतिकस्य चतुर्विधस्य षड्रसस्य द्विविधवीर्य्यस्य अष्टविधवीर्य्यस्य वा अनेकगुणयुक्तस्य आहारस्य सम्यक् परिणतस्य यस्तेजोभूतसारः परमसूक्ष्मः स रस इत्युच्यते ।

रस गतौ धातुरहरहर्गच्छतीत्यतोरसः। स शब्दार्चिर्ज्वल-सन्तानवदणुना विशेषेणानुधावत्येवं शरीरं केवलं, तस्य स्थानं हृदयं, स हृदयाच्चतुर्विंशतिर्धमनो रनुप्रविश्य ऊर्द्ध्वगा दश दश चाधोगामिन्यश्चतस्रस्तिर्य्यग्गाः कृत्स्नं शरीर महरह स्तर्पयति धारयति यापयति जीवयति चाट्टष्टहेतुकेन कर्म्मणा।

तस्मिन् सर्व्वशरीरावयवदोषधातुमलाशयानुसारिणि रसे जिज्ञासा किमयं सौम्य स्तैजस इति। अत्रोच्यते स खलु द्रवानुसारो स्नेहन-जीवन-तर्पण-धारणादिभिर्विशेषैः सौम्य इत्यवगम्यते।

तत्रैषां सर्व्वधातूनामन्नपानरसः प्रीणयिता। स एवान्नरसो ब्रह्मानां परिपक्वशरीरत्वादप्रीणना भवति। रसस्तुष्टिं प्रीणनं रक्तपुष्टिञ्च करोति।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

रसजं पुरुषं विद्या द्रसं रक्षेत् प्रयत्नतः।
अन्नात् पानाच्च मतिमानाचाराच्चाप्यतन्द्रितः।

रसस्याप्यत्वं व्युत्पाद्य रक्तहेतुतां दर्शयन्नाह—

स खल्वाप्यो रसो यकृत्प्लीहानौ प्राप्य रागमुपैति।
रञ्जितास्तेजसा त्वापः शरीरस्थेन देहिनाम्।
अव्यापन्नाः प्रसन्नेन रक्तमित्यभिधीयते।

रक्तस्य पञ्चभूतात्मकलक्षणान्याह—

विस्रता द्रवता रागः स्यन्दनं लघुता तथा।
भूम्यादीनां गुणा ह्येते दृश्यन्ते चात्र शोणिते।

रक्तगुणानाह—

अनुष्णशीतं मधुरं स्निग्धं रक्तञ्च वर्णतः।
शोणितं गुरु विस्रं स्याद्।

विशुद्धरक्तलक्षणमाह—

तपनीयेन्द्रगोपाभं पद्मालक्तकसन्निभम्।
गुञ्जाफलसवर्णञ्च विशुद्धं विद्धि शोणितम्।
रक्तं वर्णप्रसादं मांसपुष्टिं जीवयति च।
तद्विशुद्धं हि रुधिरं बलवर्णसुखायुषा।
युनक्ति प्राणिनं प्राणः शोणितं ह्यनुवर्त्तते।

अव्यापन्नानां मांसादिधातूनां आर्त्तवस्य च कर्म्माण्याह—

'मांसं' शरीरपुष्टिं मेदसश्च। 'मेदः' स्नेहस्वेदौ दृढ़त्वं पुष्टिमस्थ्नाञ्च। 'अस्थि' देहधारणं मज्जः पुष्टिं च। 'मज्जा' प्रीतिं स्नेहं बलं शुक्रपुष्टिं पूरणमस्थ्नाञ्च करोति। 'शुक्रं' धैर्यं च्यवनं प्रीतिं देहबलं हर्षं बीजार्थञ्च। रक्तलक्षण 'आर्त्तवं' यथोक्तं अकृत्रिमम् गर्भकृच्च।

रसादेव स्त्रिया रक्तं रजः संज्ञं प्रपद्यते।
तद्वर्षाद् द्वादशादूर्द्धं याति पञ्चाशतः क्षयं।
आर्त्तवं शोणितं त्वाग्नेयं अग्निसोमीयत्वाद् गर्भस्य।

———

चतुर्थः परिच्छेदः

व्यापन्नानां रसादिधातूनां कर्म्माणि ।

'रसक्षये हृत्पीड़ा कम्पः शून्यता तृष्णा च ।

रक्तस्य प्रकोपनानि वक्ष्यति—

पित्तप्रकोपनैरेव चाभीक्ष्णं द्रवस्निग्धगुरुभिश्चाहारै र्दिवा-स्वप्न-क्रोधानलातप-श्रमाभिघाता--जीर्णविरुद्धाध्यशनादिभिर-सृक् प्रकोप मापद्यते ।

यस्माद्रक्तं विना दोषैर्नकदाचित् प्रकुप्यति ।

तस्मात्तस्य यथादोषं कालं विद्यात् प्रकोपने ।

वातादिदुष्टस्य रक्तस्य लक्षणमाह—

तत्र फेनिलं, अरुणं, कृष्णं, परुषं, तनु शीघ्रमवस्कन्दि च 'वातेन दुष्टम्' । नीलं पीतं हरितं श्यावं विस्रं अनिष्टं पिपीलिकामक्षिकानां अवस्कन्दि च 'पित्तदुष्टम्' । गैरिकोदकप्रतीकाशं स्निग्धं शीतलं वहलं पिच्छिलं चिरस्रावि, मांसपेशीप्रभम् 'श्लेष्मदुष्टञ्च' । सर्व्वलक्षणसंयुक्तं काञ्जिकाभं विशेषतो दुर्गन्धि च 'सन्निपातदुष्टम्' । द्विदोषलिङ्गं संसृष्टं । 'शोणितक्षये' त्वक्पारुष्यं अम्लशीतप्रार्थना, शिराशैथिल्यञ्च । 'मांसक्षये' स्फिग्गण्डोष्ठोपस्थोरुवक्षःकक्षापिण्डिकोदर--ग्रीवाशुष्कता रौक्ष्यतोदौ गात्राणां सदनं धमनीशैथिल्यञ्च । 'मेदःक्षये' प्लीहाभिवृद्धिः सन्धिशून्यता रौक्ष्यं मेदुरमांसप्रार्थना च । 'अस्थिक्षये' अस्थितोदः दन्तनखभङ्गः रौक्ष्यञ्च ।

'मज्जक्षये'ऽल्पशुक्रता, पर्व्वभेदोऽस्थिनिस्तोदः अस्थिशून्यता च। 'शुक्रक्षये' मेढ्रवृषणवेदना, अशक्तिर्मैथुने, चिराद्वा प्रसेकः ससेके चाल्परक्तशुक्रदर्शनञ्च *

'रसोऽतिवृद्धः' हृदयोत्क्लेशं, प्रसेकञ्चापादयति। 'अतिवृद्धं रक्तं' रक्ताङ्गाक्षतां सिरापूर्णत्वञ्च। 'अतिवृद्धं मांसं' स्फिग् गण्डौष्ठोपस्थोरुबाहुजङ्घासु वृद्धिं गुरुगात्रताञ्च। 'मेदः'

---

* दोषधात्वादिक्षयविनाशार्थं देयमन्नादिकं यथा—

यवान् मुद्गान् हरेणुंश्च रुक्षञ्च लघुभोजनम्। कषाय कटुतिक्तञ्च 'वातक्षीणो'ऽभिकाङ्क्षति। तिलमाषकुलत्थादिपिष्टान्नविकृतिं तथा। मस्तु शुक्तास्तक्राणि 'पित्तक्षीण'स्तथा दधि। मांसं माहिषं वाराहमाजं गुड़गुरूणि च। 'श्लेष्मक्षीणो'ऽभिलषति क्षीरस्वप्नदधीनि च। इक्षुमांसरसं मत्स्यं मधुसर्पिर्गुड़ोदकम्। असृङ् मांसं यवागूञ्च 'रसक्षीणो'ऽभिकाङ्क्षति। द्राक्षादाड़िमयुक्तानि ससैन्धवलवणानि च। रक्तसिद्धानि मांसानि 'रक्तक्षीणो'ऽभिकाङ्क्षति। अम्लानि दधिसिद्धानि तथा षाड़वकानि च। स्थूलक्रव्यादमांसानि 'मांसक्षीणो'ऽभिकाङ्क्षति। मेदःसिद्धानि मांसानि ग्राम्यानपौदकानि च। सक्षाराणि विशेषेण 'मेदःक्षीणो'ऽभिकाङ्क्षति। रसान् सुसिद्धान् सास्थीनि मांसानीहाभिकाङ्क्षति। 'अस्थिक्षीणः' श्लथं मांसं मज्जास्थिस्नेहसंयुक्तम्। स्वप्नाम्लसंयुक्तं दुग्धं 'मज्जक्षीणो'ऽभिकाङ्क्षति। मयूरकुक्कुटाण्डानि हंससारसयोस्तथा। ग्राम्यानूपौदकानाञ्च 'शुक्रक्षीणो'ऽभिकाङ्क्षति। यमानी यवकास्नानि शाकानि विविधानि च। मायूरं मांसमूषञ्च 'वर्च्चःक्षीणो'ऽभिकाङ्क्षति। पेयमिक्षुरसं क्षीरं सगुड़ं बदरोदकं। 'मूत्रक्षीणो'ऽभिलषति एषुसैन्धवारुकाणि च। अभ्यङ्गं मर्द्दनं यच्च निवातशयनासनम्। गुरुप्रावारणञ्चैव 'स्वेदक्षीणो'ऽभिकाङ्क्षति। कटूष्णलवणास्नानि विदाहीनि गुरूणि च। फलशाकानुपानानि सो वाञ्छत्यात्तवेचयात्। मृगाजाविवराहानां गर्भा वाञ्छति संस्कृतान्। वसाशूल्यप्रकारादीन् भोक्तुं गर्भपरिक्षये। यवशाल्यन्नमांसानि गोक्षीरं शर्करा तथा। आसवं दधि हव्यानि 'क्षयेस्तन्यस्य' वाञ्छति।

स्निग्धाङ्गतां उदरपार्श्ववृद्धिं कासश्वासादीन् दौर्गन्ध्यञ्च। 'अतिवृद्धं अस्थि' अध्यस्थीन्यधिदन्तांश्च। 'अतिवृद्धः मज्जा' सर्व्वाङ्गनेत्र-गौरवं। 'अतिवृद्धं शुक्रं' शुक्राश्मरी मतिप्रादुर्भावञ्च। 'अति-वृद्धं आर्त्तवं' अङ्गमर्द्दं अतिप्रवृत्तिं दौर्गन्ध्यञ्च।

वृद्धानां क्षीणानाञ्च पुरीषादीनां कर्म्माण्याह—

'पुरीषक्षये' हृदयपार्श्वपीड़ा सशब्दस्य च वायोरूर्द्धगमनं कुक्षौ सञ्चरणञ्च। 'मूत्रक्षये' वस्तितोदः, अल्पमूत्रता च। 'स्वेदक्षये' स्तब्धरोमकूपता, त्वक्शोषः स्पर्शवैगुण्यं स्वेद-नाशश्च।

'अतिवृद्धं पुरीषं' आटोपं कुक्षिशूलञ्च। 'अतिवृद्धं मूत्रं' मूत्रवृद्धिं मुहुर्मुहुः प्रवृत्तिं वस्तितोदं आध्मानञ्च। 'अतिवृद्धः स्वेदः'—त्वचो दौर्गन्ध्यं कण्डूञ्च।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

अथ निदानपञ्चकम्।

निदान-पूर्व्वरूप-रूपोपशय-संप्राप्तितश्च व्याधेरुपलब्धिर्भवति। तत्र निदानेन भविष्यंश्च भवंश्च भूतश्च व्याधिरनुमीयते। पूर्व्वरूपेण भविष्यन्नेव व्याधिः। लिङ्गेन भूत एव व्याधिः। उपशयेन भविष्यंश्च भवंश्च भूतश्च व्याधिः। संप्राप्तितस्तु भवंश्च भूतश्च व्याधिः।

निदानादिभ्यः पञ्चभ्यः कार्त्स्न्येन व्याधिज्ञानं भवति। न ह्येकेन ज्ञाते व्याधौ पुनरपरेण ज्ञाते कृतकरणत्वं। निदानेन हि

व्याधिर्भविष्यतीति ज्ञायते। बहुना मेकनिदानकानां व्याधीनां को व्याधिर्भविष्यतीति न निश्चयेन ज्ञायते। तस्मात् पूर्व्वरूपादीनि वक्तव्यानि भवन्ति। पूर्व्वरूपमात्रेऽभिहिते न वातजादिविशेषेण ज्ञायते। तस्माद्रूपादीनि वक्तव्यानि भवन्ति। रूपमात्रेऽभिहिते भाविव्याधिर्न प्रतीयते, साध्यासाध्यत्वविशेषश्च न ज्ञायते यदुक्तं "पूर्व्वरूपाणि सर्व्वाणि ज्वरोक्तान्यतिमात्रया यं विशन्ति विशत्येनं मृत्युर्ज्वरपुरःसरः। अन्यस्यापि च रोगस्य पूर्व्वरूपाणि यं नरं। विशन्त्यनेन कल्पेन तस्यापि मरणं ध्रुवं"। पूर्व्वरूपरूपयोर्द्वयोरेवाभिधाने गूढ़लिङ्गव्याधिज्ञानं न भवति, तस्मादुपशयो वक्तव्यो भवति। उक्तं हि "गूढ़लिङ्गं व्याधिमुपशयानुपशयाभ्यां परीक्षेत"। पूर्व्वरूपरूपोपशयेष्वभिहितेषु सङ्ग्रादिभिर्विना दोषाणां मंशांशादितः कोपाद्यवधारणं न भवति। तस्मात् संप्राप्तिश्च वक्तव्या भवति। चतसृषु पूर्व्वरूपरूपोपशयसंप्राप्तिष्वभिहितासु निदानेऽनभिहिते निदानविशेषजत्वेन न व्याधिर्ज्ञायते। सन्तर्पणोत्थेऽपतर्पणं प्रयोजनमपतर्पणोत्थे सन्तर्पणमित्येवं निदानपरिवर्ज्जनञ्चेति। तस्मात् पञ्चैव निदानादीनि कात्स्न्र्येन व्याधिज्ञानार्थं विज्ञानानि वक्तव्यानि भवन्ति। (भास्करोदये श्रीमद्गङ्गाधरः)

तत्र निदानमाह।

सेतिकर्त्तव्यताको रोगोत्पत्तिहेतुर्निदानं। यन्मते दोषेति कर्त्तव्यतारूपा संप्राप्तिरिष्यते तन्मते संप्राप्तिव्यदासार्थं

सेतिकर्त्तव्यताक इति पदं। तस्या दोषेति कर्त्तव्यतारूपाया इतिकर्त्तव्यतान्तराभावात्। यन्मते व्याधिजन्म संप्राप्ति स्तन्मते व्याधुत्पत्तिहेतु र्निदानमिति लक्षणं। उभयत्रापि उत्पत्तिपदं प्राप्तिहेतुपूर्वरूपादिव्यवच्छेदार्थम्।*

स च हेतुरनेकधा। तत्र (१) सन्निकृष्टो यथा—नक्तांदिनर्त्तु-भुक्तांशा दोषप्रकोपस्य हेतवः, न ते चयादिकमपेक्षन्ते। (२) विप्रकृष्टो यथा—'हेमन्ते निचितः श्लेष्मा वसन्ते कफरोग-कृत् किम्वा सन्निकृष्टो ज्वरस्य रुक्षादिसेवा विप्रकृष्टो रुद्रकोपः। (३) व्यभिचारी यथा—यो दुर्व्वलत्वाद् व्याधिकरणासमर्थः। (४) प्राधानिको यथा—विषादिः।

(५) असात्म्येन्द्रियार्थसंयोग-प्रज्ञापराध-परिणामभेदात् त्रिविधः—तत्र असात्म्येन्द्रियार्थसंयोगः अयोगातियोगमिथ्या-योगयुक्ताः शब्दरूपरसादयः ऐन्द्रियकव्याधिहेतवो भवन्ति।

तत्र श्रवणार्थातियोगः अतिमात्रस्तनितपटहात्क्रुष्टादीनां शब्दानां अतिमात्रश्रवणं 'श्रवणातियोगः'। सर्व्वशोऽश्रवणं

---

* नच दोषेतिकर्त्तव्यता निदानं विविधेषूक्तत्वाभावात्। व्याध्युत्पत्तिहेतुर्निदानं। दोषेतिकर्त्तव्यताया उत्पत्तित्वेन तस्या उत्पत्तेर्न हेतुः सा भवति; ततो न निदानम्। यदि सेतिकर्त्तव्यताको रोगोत्पत्तिहेतुर्निदानमित्युक्ता सेतिकर्त्तव्यताकपदेन दोषेति-कर्त्तव्यतारूपसंप्राप्ति र्व्यवच्छिद्यते तदा वाह्यहेतूनामाहारादीनामपि चेतिकर्त्तव्यताया इतिकर्त्तव्यतान्तराभावादनिदानत्वप्रसङ्गः। हेतुत्वं हि सव्यापारस्यैव भवतीति हेतुपदेन हेतो र्व्यापारस्य संग्रहात् व्याध्युत्पत्तिहेतुर्निदानम्। दोषास्तु विषमा व्याधय एवेति तद्व्यापारा न निदानमिति। भास्करोदये श्रीमद्गङ्गाधरः।

'अयोग:' । परुषेष्टविनाशोपघातप्रधर्षणभीषणादिशब्दश्रवणं 'श्रवणमिथ्यायोग:' ।

अतिप्रभावतां दृश्यानां दर्शनं दृश्यानां अतिमात्रदर्शनं 'दर्शनातियोग:' सर्व्वशोऽदर्शनं 'दर्शनायोग:' । अतिसूक्ष्मातिविप्रकृष्टरौद्रभैरवाद्भुतद्विष्टवीभत्सविकृतादिरूपदर्शनं 'दर्शनमिथ्यायोग:' ।

तथा रसानामत्यादान 'रसनातियोग:' । अनादानं 'रसनायोग:' । आहारविधिविशेषायतनानि प्रकृतिकरणसंयोगराशदेशकालोपयोगसंस्थापयोक्तृष्टमानि । तेषां राशिवर्ज्जमन्यथात्वेनाहारोपयोग: 'रसनमिथ्यायोग:' ।

तथातितीक्ष्णोग्राभिष्यन्दीनां गन्धानामतिमात्रघ्राणं 'घ्राणातियोग:' । सर्व्वशोऽघ्राणं 'घ्राणायोग:' । पूतिद्विष्टामेध्यक्लिन्नविषपवनकुणपगन्धादिघ्राणं 'घ्राणमिथ्यायोग:' ।

तथातिशीतोष्णानां स्पृश्यानां स्नानाभ्यङ्गोत्सादनादीनाञ्चात्युपसेवनं 'स्पर्शनातियोग:' । सर्व्वशोऽस्पर्शनं 'स्पर्शनायोग:' विषमस्थानाभिघाताशुचिसंस्पर्शादयश्च 'स्पर्शनमिथ्यायोग:' ।

(६) अथ बुद्धेरयोगातियोगमिथ्यायोगास्तु धीधृतिस्मृतिविभ्रंश: 'प्रज्ञापराध:' उक्त: । तत्र धीधृतिस्मृतीनां अयोगातियोगमिथ्यायोगे अशुभानि कर्म्माणि आरभते, समयोगेन शुभानि । तत् कर्म्म वाङ्मन:शरीरप्रवृत्ति: । तत्र धीधृतिस्मृतीनां समयोगाद् या वाङ्मन:शरीरप्रवृत्ति स्तत् कर्म्म शुभं स्वास्थ्यहेतु:, या चातियोगायोगमिथ्यायोगैस्तत्कर्म्माशुभं

रोगहेतुः। (७) शीतोष्णवर्षलक्षणः पुनर्हेमन्तग्रीष्मवर्षः संवत्सरः कालः। तत्रातिमात्रस्वलक्षणः कालः 'कालातियोगः', हीन-स्वलक्षणः कालः 'कालायोगः', यथास्वलक्षण-विपरीतलक्षणस्तु कालः 'कालमिथ्यायोगः'। कालः पुनः परिणाम उच्यते। (८) दोषहेतुर्यथा—चयप्रकोपप्रशमनिमित्ता यथर्त्तूत्पन्ना मधुरादयः। (९) व्याधिहेतुर्यथा—मृद्भक्षणं पाण्डुरोगस्य कारणं। यद्यपि मृदपि दोषं प्रकोपयत्येव यदुक्तं चरके—'कषाया मारुतं पित्त मुषरा मधुरा कफं' इति तथापि तज्जैर्दोषैः पाण्डुरोग एवारभ्यते नत्वन्यो विकार इति व्याधिहेतुता भवति। (१०) उभयहेतु-र्यथा वातरक्ते "हस्त्यश्वोष्ट्रैर्गच्छतश्चाश्रतश्च" इत्यादि। तत्र यद्यपि दोषप्रकोपपूर्व्वकमेव व्याधिजननं तथापि दोषवद्व्याधावपि तस्य कारणत्वमिति बोधयति। तेन तत्र न व्याधिहरमात्रं भेषजं प्रयोज्यं किन्तूभयप्रत्यनीकं। (११) उत्पादको हेतुर्यथा—हेमन्तजो मधुररसः कफस्य। (१२) व्यञ्जको हेतुर्यथा—तस्यैव कफस्य व्यञ्जको वसन्ते सूर्य्यसन्तापः। (१३) बाह्य हेतुर्यथा आहाराचारकालादिः। (१४) आभ्यन्तरहेतुर्यथा—दोषाः दूष्याश्च। (१५) प्राकृतोहेतुर्यथा—वसन्ते श्लेष्मा, शरदि पित्तं, वर्षासु वायुः। (१६) विकृतोयथा—वसन्ते पित्तं वायुर्वा, वर्षासु कफः पित्तं वा, शरदि कफो वायुर्व्वा अस्य प्रयोजनं सुख-साध्यत्वादि। यदुक्तं—"प्राकृतः सुखसाध्यस्तु वसन्तशरदुद्भवः"। (१७) अनुबन्ध्यः प्रधानं (१८) अनुबन्धः अप्रधानं। यदाहचरकः —"स्वतन्त्रो व्यक्तलिङ्गो यथोक्तसमुत्थानोपशमो भवत्यनुबन्ध्यः, तद्विपरीतलक्षणस्त्वनुबन्धः"। अस्य प्रयोजनं संसर्गजे व्याधौ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

अनुवन्ध्यो विशेषेण चिकित्स्यः, अनुवन्धाऽविरोधेन। (१९) प्रकृतिविकृतितो यथा—वातप्रकृतेर्वातरोगः कष्टसाध्यो भवति। कफपित्तप्रकृतेस्तु सुखसाध्यः। (२०) आशयापकर्षतो यथा—यदा स्वमानस्थितमेव दोषं स्वाशयादाकृष्य वायुः स्थानान्तरं गमयति तदा समानस्थोऽपि स विकारं जनयति। यदाह चरकः—"प्रकृतिस्थं यदा पित्तं मारुतः श्लेष्मणः क्षये। स्थानादादाय गात्रेषु यत्र यत्र विसर्पति" इत्यादि। अस्य प्रयोजनं वातस्यैव तत्र विगुणस्य स्वस्थानानयनं कार्य्यं नतु पित्तस्य ह्रासनं। ये त्वेनां पित्तस्य स्थानाकृष्टिं न विदन्ति ते दाहोपलम्भेन पित्तवृद्धिं मन्यमानाः पित्तं ह्रासयन्तः पित्तक्षयलक्षणं रोगान्तर मेवोत्पादयन्त आतुरमतिपातयन्तीति भट्टारहरिचन्द्रः।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

पूर्व्वरूपमाह।

भाविव्याधिवाधक मेव लिङ्गं पूर्व्वरूपमिति। एव-कारेण निदानोपशययोः संप्राप्तेश्च दोषेतिकर्त्तव्यतारूपाया व्यवच्छेदः। भाविपदेन रूपस्य, लिङ्गपदेन चक्षुरादेर्व्युदास स्तस्य घटज्ञानादेः साधारणत्वेनालिङ्गत्वात्। असाधारणं हि लिङ्गं भवति। एतच्च पूर्व्वरूपमविद्यमानस्य वाधे लिङ्गं भवतीव। यथा विशिष्टमेघोदयो वृष्टेः।*

---

*पूर्व्वरूपस्य लक्षणमाह चरकः—'पूर्व्वरूपं प्रागुत्पत्तिलक्षणं व्याधेः'। प्रागुत्पत्तेर्लक्षणं व्याधेरनुमितिकरणं लिङ्गं पूर्व्वरूपम्। प्राक्पदेत् व्याधेरुत्पत्तिकालिकलक्षणमुत्पन्नस्य

रूपमाह ।*

उत्पन्नव्याधिबोधकमेव लिङ्गं रूपमिति लक्षणम् । उत्पन्नपदं पूर्व्वरूपव्यावच्छेदार्थं । एवकारेण निदानसंप्राप्त्युपशया व्यव-

---

च लक्षणं न पूर्वरूपमिति । उत्पत्तिश्च त्रिकाला, प्रागुत्पत्तिर्वर्त्तमानोत्पत्तिरतीतोत्पत्तिश्च । प्रागुत्पत्तिस्तु यावान् व्यापार उत्पत्तौ भवत्यनुकूलस्तावतां व्यापाराणामुत्पत्त्यारम्भसमाप्तिपर्य्यन्तव्यापारात् पूर्व्वं यावद्व्यापार उत्पत्त्यनुकूलः सा प्रागुत्पत्तिर्भविष्यदुत्पत्तिस्तल्लक्षणं पूर्व्वरूपम् । स्थानसंश्रये तल्लक्षणं भवति यद्व्याधिभावित्वानुमानं, नतु यावदेव पूर्वं व्यापारजातं तावदेव प्रागुत्पत्तिर्भवति, उत्पत्तिफलेऽनुकूलत्वाभावात् । यथा तण्डुलपाके चेवकर्षणं बीज-वपन तण्डुलकरणादिव्यापारो न पाकप्रागवस्थाव्यापारः । तण्डुलैर्यावत्कर्म निष्पाद्यं तावतां कर्मणामनुकूलत्वेन सामान्यत्वात् । पाकार्थन्तु यत्तण्डुलानयन प्रक्षालनस्थाल्यारोपणादि व्यापारजातं स भाविपाकानुकूलव्यापारः, भविष्यत्पाकः विक्लित्ति-फलारम्भसमाप्तिपर्य्यन्त-व्यापारो वर्त्तमानपाकव्यापारः । विक्लित्तिनिष्पत्तिसमाप्त्युत्तरं निवृत्तिव्यापारोऽतीतपाकव्यापारः । यदा तण्डुलानयन-प्रक्षालनादिकं करोति तदानुमीयते तण्डुलान् पक्ष्यतीति । यदा तु क्रयविक्रयादिकं करोति तदानुमीयते पक्ष्यतीति, क्रियावधारणाभावात् । दास्यति चूर्णयिष्यति चेत्येवमादयोऽनवधार्य्यक्रियासम्भवात् । तथा दोषाणां स्थानसंश्रये यल्लक्षणं भवति तेनानुमीयतेऽसौ व्याधिर्भविष्यतीति । यदा तु चयप्रकोपप्रसरलक्षणानि भवन्ति तदा नानुमीयते भविष्यत्यसौ व्याधिरिति, अवधार्य्यव्याधिज्ञानाजनकत्वात् चयादिलक्षणानाम् । (भास्करोदये श्रीमद्गङ्गाधरः) ।

* रूपस्य लक्षणमाह चरकः—'व्याधेः प्रादुर्भूतलक्षणं रूपम्' । तव प्रादुर्भूतेत्युक्तान्तप्रयोगेनोत्पन्नव्याधिलक्षणं रूपमित्युक्तं, नतूत्पद्यमानस्य भविष्यतो वा । न च यस्य व्याधेयद्रूपं तत् सर्व्वमेव जायमानस्याव्यक्तं वर्त्तते, यदेव व्यक्ततां यातं रूपमुच्यते प्रमादिभिरिति । तस्या लिङ्गमव्यक्तमल्पत्वादव्याधीनां तदयथायथम् । तदेव

च्छिद्यन्ते। तेषां उत्पन्नानुत्पन्नाव्याधिबोधकत्वात्। लिङ्ग-पदेन चक्षुरादेर्व्युदासः। यस्मते व्याधिजन्यरूपा संप्राप्तिस्तस्मते तस्या लिङ्गपदेन व्यवच्छेदः। नहि सा व्याधिज्ञाने लिङ्गं किन्तु कारणमात्रं। ननु रूपेण व्याधिर्ज्ञायते नच रूपव्यति-रेकेण व्याधिरुपलभ्यते, यतो मिलिता अरुच्यादय एव ज्वरः, कासाद्येकादशरूपाण्येव राजयक्ष्मा उच्यते। नैवं तथाविध-दोषदूष्यसंमूर्च्छनाविशेषो ज्वरादिरूपोव्याधि स्तत्कार्य्याश्चा-रुच्यादयः। किम्वा अरुच्यादय एव प्रत्येकशो रूपाणि तत्-समुदायो व्याधिः। यतः समुदायिभ्योऽन्य एव समुदायः,

---

व्यक्ततां यातं रूपमित्यभिधीयते" इति रूपस्य लक्षणं यदाह तन्नयुक्तम्। सर्व्वविध-रूपोपसंग्रहाभावाच्च। योहि भावो यथारूपेण प्रादुर्भूत स्तस्य तद्रूपस्य लक्षणं रूपम्। तेन यथा सञ्चितो दोषस्तथा तस्य सञ्चितस्य दोषस्य लक्षणं रूपं। एवं यथा प्रकुपितो दोषस्तथा प्रकुपितस्य लक्षणं तस्य रूपम्। एवं यथा प्रसृतो दोषस्तथा प्रसृतदोषस्य लक्षणं तस्य रूपमिति। तर्हि च स्थानसंश्रयी च दोषो यथा तस्य लक्षणं तस्य रूपं। किन्तु भाविज्वरादीनां पूर्व्वरूपं नतु रूपं प्रादुर्भूतत्वाभावाज्ज्वरादीनां। एवं जायमाने व्याधौ यथाभूतस्य लक्षणं तत्तस्य तथाभूतस्य रूपं। एवं जातस्य यथाभूतस्य यल्लक्षणं तत्तथाभूतस्य रूपमिति सर्व्वत्र रूपं सङ्गतम्। नतु "तदेव व्यक्ततां यातं रूपमित्यभिधीयते" इति लक्षणं सर्व्वत्र सङ्गच्छते तस्मादयुक्तं। नन्वेवंचेत् उपद्रवारिष्टयोरपि सङ्गतं स्यादिति। स्यादेव, उपद्रवोऽपि कृच्छ्रसाध्यासाध्यव्याधे रूपमेव। अरिष्टञ्च भविष्यतो मरणस्य रूपमेव। प्रादुर्भूतलक्षणमिति यः प्रादुर्भूतः स लक्ष्यतेऽनेन तत् प्रादुर्भूतलक्षणम्। लक्षणं चतुर्विधं (१) स्वरूपलक्षणं (२) पूर्व्वलक्षणं (३) शेषलक्षणं (४) सामान्यतोदृष्टं च लक्षणं। (१) यथा तेजोमयमूर्त्तिं वह्निं द्रवमयमूर्त्तिं जलं खरमूर्त्तिः पृथिवी। तथा स्वेदावरोधसन्तापसर्व्वाङ्गग्रहणयौगपद्य-लक्षणोज्वरः। देहेन्द्रियमनःसन्तापलक्षणो वा। गोस्तनकदम्बपुष्पसिद्धार्थकाद्यनेक-

यथा—खदिरतरूणां वनं। अनेन तु राहोः शिरः शिलापुत्रस्य शरीरमितिवत्, असत्यपि भेदे भेदविवक्षया समर्थयन्ति। ननु विकारो दुःखमेवेति चरकवचनात् दुःखस्यात्मगुणस्य कथमरुच्यादिसमुदायत्वं, नैवं दुःखयतीतिदुःखमिति व्युत्पत्त्या दुःखहेतोर्द्वातुवैषम्यादे र्व्याधित्वस्वीकारात्। अरुच्यादयस्तु स्वरूपेण विकारा एव, यदा अन्यप्रतिपादका स्तदा लिङ्गानुच्यन्ते। यदाह चरकः—ज्ञानार्थं यानि चोक्तानि व्याधिलिङ्गानि संग्रहे। व्याधयस्ते तदात्वे तु लिङ्गानीष्टानि नाऽऽमया इति।

रूपमांसाङ्कुरोऽर्शः गुडकमूर्त्तिर्गुल्मः। इत्येवमादि ज्वरादीनां स्वरूपं रूपम्। (२) स स पूर्व्वप्रसिद्धः स्वेदावरोधादिस्वरूपो ज्वरादिर्यथोक्तनिदानकुपितवातादिना जन्यमान स्तद्वातादिसहित एव देहे वेपथ्वादिलक्षणानि करोति। ननु केवलो वातादिर्ज्वरादि र्वा। * ज्वरादिर्वातजादिरूपेण वेपथ्वादिना कार्य्येन लिङ्गेनानुमीयते इति पूर्व्ववत् कारणवत् कार्य्यमनुमितिलिङ्गमनुमानम्। (३) शेषवत् कार्य्यवत् कारणं कार्य्यानुमितिलिङ्गम्। यथा बीजेन भविष्यत् फलमनुमीयते। तथा निदानेन भविष्यद्व्याधिरनुमीयते। तच्च प्रादुर्भूतस्य न लक्षणं। यथा चेवबीजर्त्तुवारिसमुदायादङ्कुरो जायते। तैरनुमीयते यादृशोऽङ्कुरो भविष्यति। स चाङ्कुरस्ये दृ यथावद्वारिषिक्तः स्यात् तदाशु वर्द्धते विनश्यति वा। तथा जातो व्याधिर्येन निदानेन तेन पुनरुपसेवितेनाशु वर्द्धते अन्यथा चिरेण वा वर्द्धते विनश्यति वा। इति शेषवदनुमानञ्च कारण वर्त्तमानव्याधे लिङ्गम्। (४) यथायं आदित्यो गतिमान् स्थानान्तरस्थितिदर्शनात पुरुषवत्। यथा पुरुषो नैकस्थानस्थायी गतिमान् तथादित्याऽपि उदयादिक्रमेण स्थानान्तरस्थायित्वेन दृश्यते तस्मादगतिमान्। एवमेव यो धनुर्वन्नमयति गात्रं क्रोड़तो वा पृष्ठतो वा स धनुस्तम्भो वातरोगः। यश्च दण्डवत् स दण्डको वातरोगः। इति सामान्यतो दृष्टं लिङ्गमिति। तत् स्वं रूपं स्वरूपं यल्लक्षणं तदपि वर्त्तमानव्याधिबोधकं न च स्वात्मनि क्रियाविरोधः। व्याख्यान्तरञ्च भास्करोदये द्रष्टव्यम्।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

SANS
615.536
RAY

उपशयमाह ।

हेतुव्याधिविपर्य्यस्तविपर्य्यस्तार्थकारिणाम्
औषधान्नविहाराणामुपयोगं सुखावहम्
विद्यादुपशयं व्याधेः स हि सात्म्यमिति स्मृतः ।

हेतुर्बाह्यः आभ्यन्तरश्च, व्याधि ज्वरादिः, एतयो र्हेतुरोगयो र्व्यस्तसमस्तयो र्विपर्य्यस्ता विपरीताः एतयोरेव व्यस्तसमस्तयो र्विपर्य्यस्तार्थकारिणो निदानसमानधर्म्मिणोऽपि प्रभावाद्रोग-प्रशमकारिणः एवविधा ये औषधान्नविहारा भेषजाहाराचारा स्तेषामुपयोग माचरणं सुखावहं सुखकरं उपशयं विद्यात् ।

सम्यगव्याधिजदुःखोपशम हेतुरुपशयः । सात्म्यमुपशय इति वा लक्षणं । चरके आहाराचारदेशकाललङ्घनादीनां द्रव्या-द्रव्याभूतानां औषधत्वेनाभिधानात् । एषामुदाहरणानि—

तत्र 'हेतुविपरीतमौषधं' यथा—शीतकफज्वरे शुण्ठ्याद्युष्णं भेषजं । अन्नं यथा—श्रमानिलजे ज्वरे रसौदनं । विहारो यथा—दिवास्वप्नोत्थे कफे रात्रौ जागरणमिति ।

अथ 'व्याधिविपरीतमौषधं' यथा—अतिसारे स्तम्भनं पाठादि । तथा शिरोषो विषं हन्ति, खदिरं कुष्ठं हरिद्रा प्रमेहमिति । नैते दोषमपेक्षन्ते प्रभावाद्रोगप्रशमकारिण इति । अन्नं यथा—अतिसारे स्तम्भनं मसूरादि । विहारो यथा—उदावर्त्ते प्रवाहणम् । मन्त्रौषधिधारण-बल्युपहार नियम-प्राय-श्चित्त-होम-गुरु-देवताशुश्रूषाद्योऽपि व्याधिविपरीता विहारा इति वाग्भटचन्द्रः ।

IGNCA RAR
ACC. No. R-339

अथ 'हेतुव्याधिविपरीतमौषधं' यथा—वातशोथे दशमूलं वातहरं सर्व्वशोथहरञ्च। अन्नं यथा—वातकफग्रहण्यां तक्रं, शीतवातोत्थे ज्वरे पेया, सा हि उष्णवीर्य्यत्वात् वातं हन्ति प्रभावाज्ज्वरञ्च। विहारो यथा—स्निग्धदिवास्वप्नप्रजातायां कफतन्द्रायां रूक्षं कफतन्द्राविपरीतं रात्रिजागरणमिति।

अथ 'हेतुविपरीतार्थकारीणि'।—औषधं यथा—पित्तप्रधान पच्यमाने व्रणशोथे पित्तकर उष्ण उपनाहः। अन्नं यथा—अत्रैव व्रणशोथे अन्नं विदाहि। विहारो यथा—वातोन्मादे वासनमिति।

अथ 'व्याधिविपरीतार्थकारीणि'।—औषधं यथा—हृद्यां वमनकारकं मदनफलम्। अन्नं यथा—अतिसारे विरेचनार्थं विरेचनं क्षीरम्। विहारो यथा—हृद्यां वमनार्थं प्रवाहनम्।

अथ 'हेतुव्याधिविपरीतार्थकारीणि'।—औषधं यथा—अग्निप्लुष्टे उष्णोऽगुर्व्वादिलेपः, विषे विषं वा। अन्नं यथा—मद्यपानोत्थे मदात्यये मदकारकं मद्यम्। विहारो यथा—व्यायामजनितसंमूढ़वाते जलप्रतरणरूपो व्यायाम इति। (१)

---

(१) हेतुविपरीतमौषधं यथा—ग्रीष्मे सूर्य्यसन्तापजे शरीरदाहे शीतोशीरादिभेषजम्। आहारो—हिमवारिशर्व्वरीदकवार्य्यन्नादि। विहारो—भूगृहे छायादिसेवनम्। हेमन्ते शीतकृतशीतवेपथु स्वेषु वह्न्यातपसेवनम्। आहारो—मांसौदनादिः। विहारो—वह्न्यादिकृतोष्णगृहेऽवस्थानादिः। व्याधिविपरीतमौषधं दोषजव्याधिचिकित्सिते यत् सर्व्वमुक्तं कषाय चूर्णगुडघृतादिकं। आहारो—यावत् पथ्यं शालिषष्टिकादिकं। विहारो—यावानुक्तो व्यायामादिः। उभयविपरीतमौषधं—शोकादिजे ज्वरे शोकापहरण

संप्राप्तिमाह ।

दोषेतिकर्त्तृवातोपलक्षितं व्याधिजन्म संप्राप्तिः । *

दोषाणां चयप्रकोपप्रसरस्थानसंश्रयाः ।

सञ्चयञ्च प्रकोपञ्च प्रसरं स्थानसंश्रयम् ।
व्यक्तिं भेदञ्चयो वेत्ति दोषाणां स भवेद् भिषक् ।

भौषधं तत्सदृशद्रव्यप्रदानादि । लोभजे व्याधौ—ईप्सिताहारः उभयहरः । रात्रिजागरणजे व्याधौ—दिवानिद्रा-विहारः, उभयहरः । अथ हेतुविपरीतार्थकारि औषधं अग्निप्रदीप्तौ उष्णोऽगुर्व्यादिलेपः । आहारः—उन्मादे शृतोन्मत्तस्योत्तरदिङ्मूलसिद्धस्तु पायसः । विहारस्तु—व्यायामजे उरस्तम्भे जलप्रतरणरूपो व्यायामः । व्याधिविपरीतार्थकारि औषधं वहुकफजच्छर्द्यां मदनफलं वमनकरं । व्याधिसमानधर्म्मां स्वप्रभावाद्रोगप्रशमनम् । आहारस्तु—अतिसारे वातजे घोरं विरेचनार्थम् । विहारश्च—छर्द्यां वमनकरं प्रवाहणम् । उभयविपरीतार्थकारि औषधं यथा—प्रियद्रव्यादर्शनजे चिन्ताज्वरे तत्सदृशद्रव्यदर्शनं । आहारश्च अतिसारे मुद्गादिरिति **भास्करोदये श्रीमदृगङ्गाधरः** ।

* अथ भाविव्याधिबोधकं पूर्व्वरूपं, प्रादुर्भूतवर्त्तमानव्याधिबोधकं रूपं, भविष्यद्व्याधिबोधकं निदानं, उत्पन्नव्याधिबोधकः उपशयो भवति । भवद्व्याधिबोधकन्तु किं भवति ? अतीतव्याधिबोधकञ्च किं स्यादित्यतो भवद्व्याधिबोधिकां सम्प्राप्तिमाह—"खंप्राप्तिर्जातिरागतिरित्यनर्थान्तरं व्याधेः सा संख्याप्राधान्यविधिविकल्पबलकालविशेषैर्भिद्यते" (च: नि: १म) । संख्यादिव्यापारात्मिका संप्राप्ति वर्त्तमानव्याधे विशेषधर्म्मं ज्ञापयति । सत्ताख्यफलात्मिका संप्राप्तिरुत्पन्नं वर्त्तमानं व्याधिं स्वरूपेण बोधयति । देहेन्द्रियमनःसन्तापलक्षणो ज्वरः । स्वेदावरोधसन्तापसर्व्वाङ्गग्रहणयौगपद्यलक्षणो ज्वर इति । हृन्नाभ्योरन्तरे वृत्तश्चयापचयवान् ग्रन्थि गुल्म इति । अपानादिषु मांसाङ्कुरोऽर्श इति । तथा यादृशलक्षणश्च व्याधिस्तादृशत्वेन तं व्याधिं सत्तारूपायाः संप्राप्तेश्च विजानाति । असत्तावांस्तु व्याधिः पूर्व्वरूपनिदानोपशये

प्राकृतं चयं प्रकोपश्चाह—

वर्षास्वोषधयस्तरुणोऽल्पवीर्या, आपश्चाप्रसन्ना, क्षितिर्मलप्राया। ता उपयुज्यमाना नभसि मेघावतते जलप्रक्लिन्नायां भूमौ क्लिन्नदेहानां प्राणिनां शीतवातविष्टम्भिताग्नीनां विदह्यन्ते, विदाहात् पित्तसञ्चयमापादयन्ति। स सञ्चयः शरदि प्रविरलमेघे वियतुग्रपशुष्यति पङ्केऽर्ककिरणप्रविलापितः पैत्तिकान् व्याधीन् जनयति।

ता एवौषधयः कालपरिणामात् परिणतवीर्या बलवत्यो हेमन्ते भवन्ति। आपश्च प्रसन्नाः स्निग्धा अत्यर्थं गुर्व्वाः, ता उपयुज्यमाना मन्दकिरणत्वाद्भानोः सतुषारपवनोपस्तम्भितदेहानां देहिना मविदग्धाः स्नेहाच्छैत्याद् गौरवादुपलेपाच्च श्लेष्मणः सञ्चयमापादयन्ति। स सञ्चयो वसन्तेऽर्करश्मिप्रविलापित ईषत्स्तब्धदेहानां देहिनां श्लैष्मिकान् व्याधीन् जनयति।

ता एवौषधयो निदाघे निःसारा रूक्षा अतिमात्रं लघ्वी भवन्त्यापश्च, ता उपयुज्यमानाः सूर्य्यप्रतापोपशोषितदेहानां

ज्ञायते। इत्येवं व्याधे ज्ञानविशेषे जाते चिकित्सा विशेषो भवति। तस्माद्दोषेति कर्त्तव्यताजन्यसमवायिकारणैकीभावहेतुसमवायः सम्प्राप्ति र्नतु दोषेतिकर्त्तव्यताव्यातिरिक्तं केवलं सत्तारूपं व्याधिजन्म संप्राप्तिः। संख्यादिभि र्ज्ञाप्यानां ज्ञानस्य तथाविधजन्मभावतोऽनुत्पत्तेः। कश्चित्तु "यथा दुष्टेन दोषेण यथाचानुविसर्पता। निवृत्तिरामयस्यासौ संप्राप्तिर्जाति रागतिः" इत्याह, तन्नाऽऽगन्तुव्याधिषु न्युनत्वात्। नहि दोषाणां दुष्टिप्रसर्पणादिकं आगन्तुजेष्वस्ति। जातिस्तु संप्राप्तिरित्यनेन सर्व्वत्र रोगेषु समन्वयान्नाव्याप्तिरिति भास्करोदये श्रीमद्गङ्गाधरः।

देहिनां रौक्ष्याल्लघुत्वाद्वैशद्याच्च वायोः सञ्चयमापादयन्ति। स सञ्चयः प्रावृषि चात्यर्थं जलोपक्लिन्नायां भूमौ क्लिन्नदेहानां प्राणिनां शीतवातवर्षैरितो वातिकान् व्याधीन् जनयति। एव मेष दोषाणां सञ्चयप्रकोपहेतु रुक्तः।

प्राकृतमुपशयमाह—

तत्र पैत्तिकानां व्याधीना मुपशयो हेमन्ते, श्लैष्मिकानां निदाघे, वातिकानां शरदि, स्वभावत एव।

साम्वत्सरिकं विधिं दिवसेऽप्यतिदिशन्नाह—

तत्र पूर्व्वाह्णे वासन्तिकं लिङ्गं, मध्याह्ने ग्रैष्मिकं, अपराह्णे प्रावृषेण्यं, प्रदोषे वार्षिकं, शारदमर्द्ध रात्रे प्रत्युषसि हैमन्त मुपलक्षयेत्। एव महोरात्रमपि वर्षमिव शीतोष्णवर्षलक्षणं दोषोपचयप्रकोपोपशमैर्जानीयात्।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

क्रमप्राप्तं प्रसरमाह—

वातादीनां प्रकोपनानुप्रकान्येव। तेषां प्रकोपात् कोष्ठतोद-सञ्चरणाग्निकापिपासापरिदाहान्नद्वेषहृदयोत्क्लेदाश्च जायन्ते (१) तत्र द्वितीयः क्रियाकालः।

अत ऊर्द्ध प्रसरं वक्ष्यामः। तेषामेभिरातङ्कविशेषैः प्रकुपितानां पर्य्युषितकिण्वोदकपिष्टसमवाय इवोद्रिक्तानां प्रसरो

---

(१) यद्यप्येव सामान्यतो वातादिप्रकोपलिङ्गान्युक्तानि तथाप्येतानि दोषविशेषतो विभज्य प्रकोपलिङ्गानि विद्यात्। तत्र वातकोपात् कोष्ठतोदसञ्चरणे भवतः। पित्तप्रकोपादग्निकापिपासापरिदाहा भवन्ति शोणितप्रकोपाच्च। श्लेष्मप्रकोपादन्न द्वेषहृदयोत्क्लेदाविति। श्रीमद् गङ्गाधरः।

भवति। तेषां वायु र्गतिमत्त्वात् प्रसरणे हेतुः। सत्यप्यचैतन्ये स हि रजोभूयिष्ठो रजश्च प्रवर्त्तकं सर्व्वभावानाम्। यथा महानुदकसञ्चयोऽतिवृद्धः सेतु मवदार्य्यापरेणोदकेन व्याप्तिश्च सर्व्वतः प्रधावतीवं दोषाः कदाचिदेकशो द्विशः समस्ताः शोणितसहिता वानेकधा प्रसरन्ति। एवं प्रकुपितानां प्रसरताञ्च वायोर्विमार्गगमनाटोपौ, श्रोषचोषपरिदाहधूमायनानि पित्तस्य, अरोचकाविपाकाङ्गसादच्छर्द्दिश्चेति श्लेष्मणो लिङ्गानि भवन्ति। तत्र तृतीयः क्रियाकालः।

अतः ऊर्द्ध्वं स्थानसंश्रयं वक्ष्यामः—

एवं कुपितास्तां स्तान् शरीरप्रदेशानागत्य तां स्तान् व्याधीन् जनयन्ति। ते 'यदोदरसन्निवेशे' (क) कुर्व्वन्ति तदा गुल्म-विद्रध्युदराग्निसङ्गानाहविसूचिकातिसारप्रभृतीन् जनयन्ति। 'वस्तिगताः' प्रमेहाश्मरीमूत्राघातमूत्रदोषप्रभृतीन्। 'मेढ्रगता' निरुद्धप्रकाशोपदंशशूकदोषप्रभृतीन्। 'गुदगताः' भगन्दरार्शप्रभृतीन्। 'वृषणगता' वृद्धीः। 'ऊर्द्ध्वजत्रुगता' स्तूर्द्ध्वजान्। 'त्वङ्-मांसशोणितस्थाः क्षुद्ररोगान् कुष्ठानि विसर्पांश्च। 'मेदोगता' ग्रन्थ्यपच्यर्व्वुदगलगण्डालजीप्रभृतीन्। 'पादगताः' श्लीपदवात-शोणितवातकण्टकप्रभृतीन्। 'सर्व्वाङ्गगता' ज्वर—सर्व्वाङ्गरोग-

---

(क) "उदरसन्निवेशे साधारणेऽपि विद्रध्यादिकार्य्यभेदा, अत्रापि स्थानसंश्रयभेदः सूक्ष्मो ज्ञेयः। नह्येकस्मात् स्थान संश्रयात् एक जातिदोषकृताद् भिन्ना रोगा भवितु मर्हन्ति। एषमन्यत्रापि व्याख्येयम्"। चक्रपाणिः।

प्रभृतीन्। तेषां मेवमतिसन्निविष्टानां पूर्व्वरूपप्रादुर्भावः, तत्प्रतिरोगं वक्ष्यामः। तत्र पूर्व्वरूपगतेषु चतुर्थः क्रियाकालः।

क्रमागतं व्याधिव्यक्तिमाह—

अत ऊर्द्धं व्याधिदर्शनं वक्ष्यामः। शाफार्व्वुदग्रन्थिविद्रधिविसर्पप्रभृतीनां प्रवयक्तलक्षणता ज्वरातिसारप्रभृतीनाञ्च। तत्र पञ्चमः क्रियाकालः।

व्यक्तमभिधाय भेदमाह—

अत ऊर्द्धमेतेषा मवदीर्णानां व्रणभावमापन्नानां षष्ठः क्रियाकालः। ज्वरातिसारप्रभृतीनाञ्च दीर्घकालानुबन्धः। अत्राप्रतिक्रियमानेऽसाध्यता मुपयान्ति।

अथ व्याधि परीक्षा।

तथाच व्याधिलक्षणं—'विकारा धातुवैषम्यं, तद्दुःखसंयोगो व्याधि रिति वा'। तच्च दुःखं त्रिविधम्,—आध्यात्मिकं, आधिभौतिकं, आधिदैविकं इति। तत्तु सप्तविधे व्याधावुपनिपतति। ते पुनः सप्तविधा व्याधयः। तद्यथा—(१) आदिबलप्रवृत्ताः, (२) जन्मबलप्रवृत्ताः (३) दोषबलप्रवृत्ताः (४) सङ्घातबलप्रवृत्ताः, (५) कालबलप्रवृत्ताः (६) दैवबलप्रवृत्ताः (७) स्वभावबलप्रवृत्ता इति।

तत्र (१) 'आदिबलप्रवृत्ता' ये शुक्रशोणितदोषान्वयाः कुष्ठार्शःप्रभृतयः। तेऽपि द्विविधा मातृजाः पितृजाश्च (२) 'जन्मबलप्रवृत्ता' ये मातुरपचारात् पङ्गुजात्यन्धबधिरमूक-

मिन्मिनवामनप्रभृतयो जायन्ते। तेऽपि द्विविधा रसकृता दौहृदापचारकृताश्च। (३) 'दोषबलप्रवृत्ता' य आतङ्कसमुत्पन्ना मिथ्याहाराचारभवाश्च। तेऽपि द्विविधा आमाशयसमुत्थाः पक्वाशयसमुत्थाश्च। पुनश्च द्विविधा शारीरा मानसाश्च। त एत आध्यात्मिकाः। (४) 'सङ्घातबलप्रवृत्ताः' य आगन्तवो दुर्व्वलस्य बलवद्विग्रहात् तेऽपि द्विविधाः शस्त्रकृता व्यालादिकृताश्च। एते आधिभौतिकाः। (५) 'कालबलप्रवृत्ताः' ये शीतोष्णवातवर्षाप्रभृतिनिमित्ताः; तेऽपि द्विविधा व्यापन्नर्त्तुकृता अव्यापन्नर्त्तुकृताश्च। (६) 'दैवबलप्रवृत्ता' ये देवद्रोहादभिशप्तका अथर्व्वनकृता उपसर्गकृताश्च। तेऽपि द्विविधा—विद्युदशनिकृताः पिशाचादिकृताश्च। पुनश्च द्विविधा संसर्गजा आकस्मिकाश्च। (७) 'स्वभावबलप्रवृत्ताः' क्षुत्पिपासाजरामृत्युनिद्राप्रभृतयः। तेऽपि द्विविधा कालकृता अकालकृताश्च। तत्र परिरक्षणकृताः कालकृता अपरिरक्षणकृता अकालकृता। एते आधिदैविकाः। तत्र सर्व्वव्याध्यवरोधः।

सर्व्वेषाञ्च व्याधीनां वातपित्तश्लेष्माण एव मूलं। तल्लिङ्गत्वात् दृष्टफलत्वात् आगमाच्च। यथाहि कृत्स्नं विकारजातं विश्वरूपेणावस्थितं सत्त्वरजस्तमांसि न व्यतिरिच्यन्ते। एव मेव कृत्स्नं विकारजातं विश्वरूपेणावस्थितमव्यतिरिच्य वातपित्तश्लेष्माणो वर्त्तन्ते। दोषधातुमलसंसर्गादायतनविशेषान्निमित्ततश्चैषां विकल्पा भवन्ति। दोषदूषितेष्वत्यर्थं धातुषु संज्ञा क्रियते रसजोऽयं शोणितजोऽयं मांसजोऽयं मेदोजोऽयं मज्जजोऽयं शुक्रजोऽयं व्याधिरिति।

तत्रान्नाश्मद्वारोचकाविपाकाङ्गमर्द-ज्वर--हृल्लास-तृप्ति-गौरव-हृत्पाण्डुरोग-मार्गोपरोध-कार्श्य--वैरस्याङ्गसादाकालवलिपलित-दर्शनप्रभृतयो 'रसदोषजा' विकाराः।

कुष्ठ-विसर्प-पिड़का-मशक-नीलिका-तिलकालक न्यच्छव्यङ्गे-न्द्रलुप्त-प्लीह-विद्रधि गुल्म-वातशोणितार्शोऽर्व्बुदाङ्ग मर्हासृग्दर-रक्तपित्त-प्रभृतयो 'रक्तदोषजा' गुदमुखमेढ्रपाकाश्च।

अधिमांसार्व्वदार्शोऽधिजिह्वोपजिह्वोपकुशगलशुण्ठिकालजी-मांससङ्घातौष्ठ-प्रकोप-गलगण्डगण्डमालाप्रभृतयो-मांसदोषजाः।

ग्रन्थिवृद्धिगलगण्डार्व्वदमेदोजौष्ठप्रकोप-मधुमेहातिस्थौल्याति-स्वेदप्रभृतयो 'मेदोदोषजाः'।

अध्यस्थ्यधिदन्तास्थितोद-शूलकुनखप्रभृतयो 'ऽस्थिदोषजाः'। तमोदर्शन-मूर्च्छा--भ्रम पर्व्वस्थूलमूलारुर्जन्मनेत्राभिष्यन्दप्रभृतयो 'मज्जदोषजाः'। क्लैव्याप्रहर्ष-शुक्राश्मरी शुक्रमेहशुक्रदोषादयश्च तद्दोषजाः। त्वग्दोषाः सङ्गोऽतिप्रवृत्तिर्बामलायतनदोषाः। इन्द्रियाणामप्रवृत्तिर्वेन्द्रियायतनदोषाः। इत्येवं समास उक्तः।

ज्वरादिना सह वातादीनां सम्बन्ध माह--

भूयोऽत्र जिज्ञास्यं, किं वातादीनां ज्वरादीनाञ्च नित्यः संश्लेषः परिच्छेदो वा इति। यदि नित्यः संश्लेषः स्यात् तर्हि नित्यातुराः सर्व्व एव प्राणिनः स्युः। अथाप्यन्यथा वातादीनां ज्वरादीनाञ्चान्यत्र वर्त्तमानाना मन्यत्र लिङ्गं न भवतीति कृत्वा यदुच्यते वातादयो ज्वरादीनां मूलानीति तन्न। अत्रोच्यते। दोषान प्रत्याख्याय ज्वरादयो न भवन्ति। अथ च न नित्यः

सम्बन्धो, यथाहि विद्युद्वाताशनिवर्षाणि आकाशं प्रत्याख्याय न भवन्ति, सत्यप्याकाशे कदाचिन्न भवन्ति। अथच निमित्तत स्तत एवोत्पत्तिरिति। तरङ्गबुद्बुदादयश्चोदकविशेषा एव। वातादीनां ज्वरादीनाञ्च नाप्येवं संश्लेषो न परिच्छेदः शाश्वतिकः, अथच निमित्तत एवोत्पत्तिरिति।

षड्विधोहि रोगानां विज्ञानोपायः। तद्यथा—पञ्चभिः श्रोत्रादिभिः प्रश्नेन चेति। तत्र श्रोत्रेन्द्रियविज्ञेया विशेषा रोगेषु व्रणास्रावविज्ञानीयादिषु वक्ष्यन्ते सफेनं रक्तमीरयन्नानिलः सशब्दो निर्गच्छतीत्येवमादयः। स्पर्शनेन्द्रियविज्ञेयाः शीतोष्णस्निग्धकर्कशमृदुकठिनत्वादयः स्पर्शविशेषा ज्वरशोफादिषु। चक्षुरिन्द्रियविज्ञेयाः शरीरोपचयापचयायुर्लक्षणवलवर्णविकारादयः। रसनेन्द्रियविज्ञेयाः प्रमेहादिषु रसविशेषाः। घ्राणेन्द्रियविज्ञेया अरिष्टलिङ्गादिषु व्रणानामवणानाञ्च गन्धविशेषाः। प्रश्नेन च जानीयाद्देशं कालं जातिं सात्म्यं आतङ्कसमुत्पत्तिं वेदनासमुच्छ्रायं बलं दोषाग्नितां वातमूत्रपुरीषाणां प्रवृत्यप्रवृत्ती कालप्रकर्षादींश्च विशेषान्। आत्मसदृशेषु विज्ञानाभ्युपायेषु तत्स्थानीयै र्ज्ञानीयात्।

अथ प्रकृतिनिरूपणम्।

शुक्रशोणितप्रकृतिं कालगर्भाशयप्रकृतिं मातुराहारविहारभूप्रकृतिं महतीविकारप्रकृतिञ्च गर्भशरीर मवेक्ष्यते। एता हि येन येन दोषेणाधिकतमेनैकेनानेकतमेन वा समनुबध्यन्ते

तेन तेन दोषेण गर्भोऽनुवध्यते। ततः सा सा दोषप्रकृतिरुच्यते मनुष्यानां गर्भादिप्रवृत्ता। तस्माद् वातलाः प्रकृत्या केचित् पित्तलाः केचित् श्लेष्मलाः केचित् संसृष्टाः केचित् समधातवः प्रकृत्या केचिद् भवन्ति।

वातप्रकृतिलक्षणं—चलदृष्टिः, जागरूकः, स्फुटिताङ्गावयवः, सिराततगात्रः, अतिरूक्षश्मश्रुनखकेशः, अदृढ़सौहृदः, कृशपरुषः, द्रुतगतिरटनः, अनवस्थितात्मा, प्रततरूक्षामभिन्नसक्तजर्ज्जरस्वरः, शीघ्रसमारम्भक्षोभविकारः, शीघ्रत्रासरागविरागः, अल्पस्मृतिः, शीतासहिष्णुः, अल्पापत्यः, अम्लादिकभोजनेच्छुः, संस्वेदनेनातिविमर्द्दनेन सौख्यं समागच्छति, सुप्ते नेत्राण्येषां 'वृत्तान्यचारूणि मृतोपमान्युन्मीलितानीव भवन्ति 'शैलद्रुमांस्ते गगनञ्च यान्ति'।

पित्तप्रकृतिलक्षणं—बहुभुक्, उष्णद्वेषी, क्षिप्रकोपप्रसादः, मेधावी, निपुणमतिः, विगृह्य वक्ता, प्रभूतव्यङ्गतिलकपिड़कालकः, क्षिप्रवलिपलितखालित्यदोषः, मृद्वल्पकपिलश्मश्रुलोमकेशः, तीक्ष्णाग्निः, क्लेशसहिष्णुः, प्रभूतसृष्टस्वेदमूत्रपुरीषः, अल्पशुक्रव्यवायापत्यः, तिक्तरसानुभोजी, 'क्रोधेन मद्येन रवेश्च भासा रागं व्रजन्त्याशु विलोचनानि', सुप्तः सन् कनकपलाशकर्णिकारान् सम्पश्येदपि च हुताशविद्युदुल्काः।

श्लेष्मप्रकृतिलक्षणं—मधुरप्रियः, सहिष्णुः, अलोलुपः, 'अल्पं स भुङ्क्ते बलवांस्तथापि', दृढ़वैरः, बलवान्, प्रभूतशुक्र-

व्यवायापत्यः, मन्दचेष्टाहारविहारः, अशीघ्रारम्भ क्षोभविकारः, अल्पक्षुत्तृष्णासन्तापस्वेददोषः, प्रसन्नदर्शनाननः, प्रसन्नस्निग्धवर्णस्वरः, निद्रातन्द्राप्रियः, तिक्तकटुष्णभोजी। 'न च वाल्येप्यतिरोदनो न लोलः', 'प्रकृतीर्द्वयसव्वोंथा द्वन्द्वसर्व्वगुणादये'।

सुश्रुतस्त्वाह—

प्रकृतिमिह नराणां भौतिकं केचिदाहुः
पवनदहनतोयैः कीर्त्तित स्तास्तु तिस्रः।

अथ वयोनिरूपणम्।

कालप्रमाणविशेषापेक्षिणो हि शरीरावस्था वयोऽभिधीयते। तद्वय स्त्रिविधं बालं, मध्यं, वृद्धमिति। तत्रोनषोड़श वर्षा बालास्तेऽपि त्रिविधाः क्षीरपाः क्षीरान्नादा अन्नादा इति। तेषु सम्वत्सरपराः क्षीरपाः, द्विसम्वत्सरपराः क्षीरान्नादाः, परतोऽन्नादा इति षोड़शसप्तत्योरन्तरे मध्यं वयः तस्य विकल्पो वृद्धिर्यौवनं सम्पूर्णता हानिरिति। तत्राविंशतेर्वृद्धि राविंशतो यौवनं, आचत्वारिंशतः सर्वधात्विन्द्रियबलवीर्य्यसम्पूर्णता। अत ऊर्द्धमीषत् परिहानि र्यावत् सप्ततिरिति। सप्ततेरूर्द्ध क्षीयमानधात्विन्द्रियबलवीर्य्यौत्साह महन्यहनि बलीपलितखालित्यजुष्टं श्वासकासप्रभृतिभिरुपद्रवैरभिभूयमानं सर्वक्रियास्वसमर्थमं जीर्णागारमिवाभिवृष्टमवसीदन्तं वृद्धमाचक्षते।

बाले विवर्द्धते श्लेष्मा मध्यमे पित्तमेवतु।
भूयिष्ठं वर्द्धते वायुर्वृद्धे तद्वीक्ष्य योजयेत्।

अथ सात्म्यनिरूपणम् ।

सात्म्यानि तु देशजात्यृतुरोगव्यायामोदकदिवास्वप्नरसप्रभृतीनि प्रकृतिविरुद्धान्यपि यान्यबाधकराणि भवन्ति ।

यो रसः कल्पते यस्य सुखायैव निषेवितः ।
व्यायामजातमन्यद्वा तत् सात्म्यमिति निर्दिशेत् ।

तच्च सात्म्यं सङ्क्षेपतः पञ्चप्रकारं—(१) देशसात्म्यं (२) रोगसात्म्यं, (३) ऋतुसात्म्यं, (४) ओकसात्म्यं, (५) जातिसात्म्यञ्चेति ।

देशसात्म्यं रोगसात्म्यञ्च यथा—

देशानामामयानाञ्च विपरीतगुणं गुणैः ।
सात्म्यमिच्छन्ति सात्म्यज्ञा श्रेष्ठितञ्चाद्यमेव च ।

ऋतुसात्म्यन्तूक्तमेव चरकेण तस्याशितीये ।

ओकसात्म्यमाह—

उपशेते यदौचित्यादोकसात्म्यं तदुच्यते ।

जातिसात्म्यमाह—

औचित्याद् यस्य यत् सात्म्यं देशस्य पुरुषस्य च ।
अपथ्यमपि नैकान्तंतत् त्यजन् लभते सुखम् ।
वाह्लीकाः पल्लवाश्चीनाः शूलीका यवनाः शकाः ।
मांसगोधूम माध्वीकशस्त्रवैश्वानराचिताः
क्षीरसात्म्यास्तथा प्राच्या मत्स्यसात्म्याश्च सैन्धवाः ।
अश्मकावन्तिकानान्तु तैलाज्यं सात्म्यमुच्यते ।
कन्दमूलफलं सात्म्यं विद्यान्मलयवासिनां

सात्म्यं दक्षिणतः पेया मन्थश्चोत्तरपश्चिमे ।
मध्यदेशे भवेत् सात्म्यं यवगोधूमगोरसाः ।
तेषां तत् सात्म्ययुक्तानि भैषज्यान्यवचारयेत् ।
सात्म्यं ह्याशुबलं धत्ते नातिदोषञ्च बह्वपि ।

अथ देशनिरूपणम् ।

देशस्त्वानूपो जाङ्गलः साधारण इति तत्र बहूदकनिम्नोन्नत नदीवर्षगहना मृदुशीतानिलो बहुमहापर्व्वतवृक्षो मृदुसुकुमारोपचितशरीरमनुष्यप्रायः कफवातरोगभूयिष्ठश्चानूपः । आकाशसमःप्रविरलाल्पकण्टकिवृक्षप्रायोऽल्पवर्षः प्रस्रवणोदपानोदकप्राय उष्णदारुणवातः प्रविरलाल्पशैलः स्थिरकृशशरीरमनुष्यप्रायो वातपित्तरोगभूयिष्ठश्च जाङ्गलः । उभयदेशलक्षणः साधारण इति ।

भवन्तिचात्र—

त्रिविधे देशे सोपपत्तिकं साधारणस्य श्रेष्ठत्वमाह—

समाः साधारणे यस्माच्छीतवर्षोष्णमारुताः ।
दोषाणां समता जन्तोस्तस्मात् साधारणोमतः ।

इदानीं मनुगुणदोषदेशजरोगस्य तद्विगुणदेशसम्बन्धे चिकित्सितमाह—

न तथा बलवन्त स्यु र्जलजा वा स्थलाहृताः ।
स्वदेशे निचिता दोषा अन्यस्मिन् कोपमागताः ।

देशसम्बन्धस्याप्यस्थिरतया तज्जन्यरोगशङ्कायां देशसात्म्यसेवया भयं दर्शयन्नाह—

उचिते वर्त्तमानस्य नास्ति देशकृतं भयं ।
आहारस्वप्नचेष्टादौ तद्देशस्य गुणे सति ।

अथाङ्गोपाङ्गनिरूपणम् ।

शरीरं षड्ङ्गं । तच्च षड्ङ्गं शाखाश्चतस्रो मध्यं पञ्चमं षष्ठं शिरः इति । शाखाश्चतस्र इति द्वौ बाहू द्वे सक्थिनी च ।

तत्र बाहोः प्रत्यङ्गानि यथा—अंसः, कक्षा, प्रगण्डः, कफोणिः प्रकोष्ठः मणिबन्धः, करभः, प्रपाणिः, पाणितलं, पाणिपृष्ठ मङ्गुलयश्च ।

सक्थ्नः प्रत्यङ्गानि यथा—वङ्क्षणः, ऊरुः, जानु, जङ्घा, गुल्फौ, पादः, पादावयवास्तु—पार्ष्णिः, पादतलं, पादपृष्ठं प्रपद मङ्गुलयश्च ।

मध्यस्यान्तराधेर्वा प्रत्यङ्गानि यथा—जत्रुणी, स्तनौ, वक्षः, पार्श्वे, सपृष्ठवंशं पृष्ठं, उदरं, कुक्षिः, नाभिः, वस्तिः, कटिः, क्लिक, मेढ्रं नारीणाञ्चयोनिरिति ।

शिरसः प्रत्यङ्गानि यथा—तस्यान्तर्मस्तुलुङ्गं ललाटं, भ्रुवौ, शङ्खौ, चक्षुषी, नासा, कर्णौ, गण्डौ, हनू, ओष्ठाधरौ चिबुकं मुखं, ग्रीवेति । मुखावयवास्तु—दन्ताः, दन्तवेष्टा, तालु, रसना, गलशुण्डिका, सूक्ष्मजिह्वा उपजिह्विका च । नेत्रावयवास्तु—वर्त्म, पक्ष्माणि, अपाङ्गः, कालीनिकः नेत्रबुद्बुदं (अक्षिगोलकम्), श्वेतभागः, दृष्टिः, कनीनिका, मण्डलानि, सन्धयः, पटलानि च ।

वक्षस उपाङ्गानि यथा—हृदयं, पुरीतत् फुस्फुसः, क्लोम, अपस्तम्भौ च ।

Gandhi National Centre for the Arts

उदरस्योपाङ्गानि यथा—महास्रोतः, प्लीहा, यकृत्, अग्न्याशयः, वृक्कौ, वस्तिः (मूत्राशयः), गर्भाशयः स्त्रीणाञ्च ।

महास्रोतसोऽवयवाः—गलः, अन्ननाड़ी आमाशयः, ग्रहणी (पित्तधराकला, पच्यमानाशयः), पक्वाशयः (उण्डुकः पुरीषोण्डुको वा) गुदञ्च ।

तत्र 'अंसः' भुजशिरः । अंसभुजयोः सन्धिः 'कक्षा' । अंसात् कूर्परं यावत् 'प्रगण्डः' । प्रगण्डप्रकोष्ठयोः सन्धिपृष्ठं 'कफोणिः' कूर्परापरनाम । मणिवन्धादूर्द्धं कफोणिं यावत् 'प्रकोष्ठः' । करप्रकोष्ठयोः सन्धि 'मणिवन्धः' । मणिवन्धादाकणिष्ठं करस्य वहिर्भागः 'करभः' । मणिवन्धात् अङ्गुल्यग्रं यावत् 'पाणिः' करापरनाम । करस्याग्रं 'प्रपाणिः' । करस्योर्द्धं रेखाङ्कितं 'पाणितलं' । तत्पश्चाद्भागो 'पाणिपृष्ठं' । (१) अङ्गुष्ठस्तर्ज्जनीचैव मध्यमाऽनामिका तथा । कनिष्ठा चेति पञ्च स्युः क्रमेणाङ्गुलयः स्मृताः ।

तत्र श्रोणिसक्थ्नोः सन्धि 'वङ्क्षणः' । वङ्क्षणजानुसन्धेर्मध्य-'मूरुः' । ऊरुजङ्घयोः सन्धि 'जानु' । जानुना गुल्फं यावत् जङ्घा जङ्घांघ्रिसन्धिग्रन्थी 'गुल्फौ' । जङ्घाचरणयोः सन्धि गुल्फसन्धिः' । गुल्फसन्धेरधः पादः । गुल्फस्याधः

---

(१) करमूले मणिवन्धो भुजमध्ये कूर्परः कफोणिश्च । तस्यादधः प्रकोष्ठः प्रगण्डकः कूर्परांसमध्यं स्यात् । परुःस्यादङ्गुलीसन्धिः पर्व्व सन्धिश्च कथ्यते । करस्याधः प्रपाणिः स्यादूर्द्धं करतलं स्मृतम् । राजनिर्घण्टुः ।

पादपश्चिमो भागः 'पार्ष्णिः'। पादाग्रं 'प्रपदम्'। रेखाङ्कितो देशः 'पादतलम्'। तत्पश्चाद्भागो 'पादपृष्ठम्'।

अक्षयोर्वक्षसः सन्धी 'जत्रुणी' समुदाहृते। पार्श्वास्थनि तु पर्शुका, पर्शुकाभिस्तृतं 'पार्श्वम्'। 'नाभिः' स्यादुदरावर्त्तस्ततोऽधः 'वस्ति'रुच्यते। उदरस्य दक्षिणवामभागौ 'कुक्षी'। पृष्ठ वंशाधरे 'त्रिकं'। शङ्खनाभ्याकृति'र्योनि'स्त्र्यावर्त्ता सा च कीर्त्तिता। तस्यास्तृतीये त्वावर्त्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता। शेषं स्पष्टं।

'शङ्खः' कर्णसमीपः स्यात्। अधस्तादधरोष्ठस्य 'चिबुः' स्याच्चिबुकं तथा। गण्डस्याधोभागो 'हनुः'। तालूर्द्ध्वं सूक्ष्मजिह्वा घण्टिका लम्बिका च सा। अस्याधो मूलजिह्वा स्यात् प्रतिजिह्वोपजिह्विका। नयनगोलकावरकं निमेषोन्मेषाश्रयं पटलद्वयं 'वर्त्म' उच्यते। विद्याद्द्व्यङ्गुलबाहुल्यं स्वाङ्गुष्ठोदरसम्मितम्। द्व्यङ्गुलं सर्व्वतः सार्द्धं भिषङ् नयनवृद्धये'। सुवृत्तं गोस्तनाकारं सर्व्वभूतगुणोद्भवम्॥ वर्त्मरोमाणि 'पक्ष्माणि'। चक्षुःपुच्छस्याधो नेत्रान्तो'ऽपाङ्गः' नासासमीपनेत्रान्तः 'कालोनिकः' पञ्चभूतात्मिका 'दृष्टि' र्मसूराद्दलोन्मिता।

हृदयं निरूपयति—

स्तनयोर्मध्यमधिष्ठायोरस्यामाशयद्वारं सत्वरजस्तमसामधिष्ठानं 'हृदयं' नाम।

मांसपेशीचयो रक्तपद्माकारमधोमुखं।
हृदयं तद्विजानीयात्।

दशमूलशिराः हृत्स्थास्ताः सर्व्वं सर्व्वतो वपुः ।
रसात्मकं बृहन्त्रोजः ।
'पूरीतत्' हृदयाच्छादकं मांसखण्डम् ।

प्लीहानं निरूपयति ।

शोणिताज्जायते 'प्लीहा' वामतो हृदयादधः ।
रक्तवाहिशिरानां स मूलं ख्यातो महर्षिभिः ।

फुस्फुसस्य स्थानमाह—

हृदयाद् वामतोऽधश्च 'फुस्फुसो' रक्तफेनजः ।
उदानवायोराधारः फुस्फुसः प्रोच्यते बुधैः ।

यकृतं निरूपयति—

अधो दक्षिणतश्चापि हृदयाद् 'यकृतः' स्थितिः ।
तत्तु रञ्जकपित्तस्य स्थानं शोणितजं मतम् ।

क्लोमस्थानमाह—

हृदयपार्श्ववर्त्ती मांसखण्डं क्लोम (सायणः)
अधस्तु दक्षिणे भागे हृदयात् 'क्लोम' तिष्ठति ।
जलवाहिशिरामूलं तृष्णाच्छादनक्लन्मतम् ।

अपस्तम्भावाह—

उभयत्रोरसो नाड्यौ वातवहे 'अपस्तम्भौ' नाम ।

वृक्कौ वर्णयति—

'वृक्कौ' कुक्षिस्थौ गोलकौ महदामलकतुल्यौ ।
आम्रफलाकृती इति धूर्त्तस्वामी ।

वस्तिं निरूपयति—

नाभिपृष्ठकटीमुष्कगुदवङ्क्षणशेफसां
एकद्वारस्तनु तको मध्ये 'वस्तिः' रधोमुखः ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

अलाब्वा इव रूपेण शिरास्नायुपरिग्रहः ।
अधोमुखोऽपि वस्तिर्हि मूत्रवाहिशिरामुखैः ।
जाग्रतः स्वपतश्चैव स निस्यन्देन पूर्य्यते ।
आमुखात् सलिले न्यस्तः पार्श्वेभ्यः पूर्य्यते नवः ।
घटोयथा तथा विद्धि वस्तिं मूत्रेण पूर्य्यते ।

गर्भाशयं वर्णयति—

स्त्रीणान्तु वस्तिपार्श्वगतो 'गर्भाशयः' ।
यथारोहितमत्स्यस्य मुखं भवति रूपतः ।
तत् संस्थानां तथारूपां गर्भशय्यां विदुर्बुधाः ।

परिवर्द्धितगर्भाया गर्भाशयपरिवृद्धिकीटिं दर्शयन्नाह—

पित्तपक्वाशयमध्ये गर्भाशयो यत्र गर्भस्तिष्ठति ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ग्रहणीं निरूपयन्नाह—

अन्नस्य पक्तृ पित्तन्तु पाचकाख्यं पुरेरितम् ।
दोषधातुमलादीनामुष्मे त्यात्रेयशासनम् ।
तदधिष्ठानमन्नस्य ग्रहणाद् ग्रहणी मता ।
सैव धन्वन्तरिमते कला पित्तधराह्वया ।
आयुरारोग्यवीर्य्योजोभूतधात्वग्निपुष्टये ।
स्थिता पक्वाशयद्वारि भुक्तमार्गार्गलेव सा ।
भुक्तमामाशये रुद्ध्वा सा विपाच्य नयत्यधः ।
बलवत्यबलात्वन्न माममेव विमुञ्चति ।
ग्रहण्या बलमग्निर्हि स चापि ग्रहणीबलः ।
दूषितेऽग्नावतो दुष्टा ग्रहणी रोगकारिणी ।

महास्रोतसोऽवयवानाह—

एकमेव महास्रोतो मुखाद्गुदं यावत् तिष्ठति। रूपावस्थान-विशेषान्नामान्तरञ्च लभते आमाशयादिकम्। तत्र तालुनो-ऽन्ननाड़ीं यावद् 'गलः'। गलादधस्तादामाशयोर्द्धं यावत् 'अन्न-नाड़ी'। अन्ननाड्या अधस्ताद् ग्रहणार्द्धं यावत् 'आमाशयः'। आमाशयादधस्तात् पक्वाशयोर्द्धं यावद् 'ग्रहणी'। पित्तधराकला पच्यमानाशयः क्षुद्रान्त इत्यनर्थान्तरम्। पच्यमानाशयादधस्तात् गुदोर्द्धं यावत् 'पक्वाशयः'। उण्डुकःस्थूलान्त्रः पुरीषोण्डुको-मलाशय इत्यार्थान्तरम्। स्थूलान्त्रप्रतिबद्धो 'गुदोताम—

गुदस्यावयवानाह—

गुदस्य मानं सर्व्वस्य सार्द्धं स्याच्चतुरङ्गुलम्।
तत्र स्युर्व्वलयस्तिस्रः शङ्खावर्त्तनिभास्तुताः।
प्रवाहणी भवेत् पूर्व्वो सार्द्धाङ्गुलमिता मता।
उत्सर्ज्जनो तु तदधः सा सार्द्धाङ्गुलसम्मिता।
तस्याधः सम्वरणीस्यादेकाङ्गुलसमा मता।
अर्द्धाङ्गुलप्रमाणं तु वुधैर्गुदमुखं मतम्।
मलोत्सर्गस्य मार्गोऽयं पायुर्द्वे विनिर्म्मितः।

दोषदूष्यनिरूपणे एतदपि पठनीयम्—

वायुः पित्तं कफश्चेत्ति त्रयोदोषाः समासतः।
धातवश्च मलाश्चापि दुष्यन्त्ये भियतस्ततः।
वातपित्तकफा एते त्रयोदोषा इति स्मृतः।
ते धातवोऽपि विद्वद्भिर्गदिता देहधारणात्।
मलाश्च ते रसादीनां मलिनीकरणान्मताः।

रोगविनिश्चयः ।

विश्वेशमष्टमूर्त्तिञ्च शशिमञ्च पुनर्वसुम् ।
जनकं जनयित्रीञ्च शास्त्रादौ प्रणमाम्यहम् ॥
रुजां विनिश्चये श्रीमन्माधवेन विनिर्म्मिते ।
उपयुक्त मनुक्तं यन्निदानं तन्मयाऽऽकरम् ।
विलोक्य क्षुद्ररोगान्तमापूर्य्यते यथामति ।
तदेव सफलायासो गृह्णीयु र्विबुधा यदि ।
सम्प्राप्त-प्रतिसंस्कारमिमं रोगविनिश्चयम् ॥

ज्वराधिकारः ।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ज्वरनिदानमाह—

मिथ्याहारविहारैश्च मिथ्यायुक्तै रसायनैः ।
मिथ्यातियुक्तैरपि च स्नेहाद्यैः कर्म्मभिर्नृणाम् ।
विविधादभिघाताच्च रोगोत्थानात् प्रपाकतः ।
श्रमात् क्षयादजीर्णाच्च विषात् सात्म्यर्त्तुपर्य्ययात् ।
औषधीपुष्पगन्धाच्च शोकाच्चक्षत्रपीड़नात् ।
अभिचाराभिशापाभ्यां मनोभूताभिशङ्कया ।
स्तीणामपप्रजातानां प्रजातानां तथाऽदितैः ।
स्तन्यावतरणे चैव स्तन्यदोषैः शिशोरपि ।

सर्व्वज्वरसाधारणसंप्राप्तिमाह—

संसृष्टाः सन्निपतिताः पृथग्वा कुपिता मलाः ।

रसाख्यं धातुमन्वेत्य पक्तिं स्थानान्निरस्य च ।
स्वेन तेनोष्मणा चैव कृत्वा देहोष्मणो बलम् ।
स्रोतांसि रुद्ध्वा संप्राप्ताः केवलं देहमुल्बणाः ।
सन्तापमधिकं देहे जनयन्ति नरस्तदा ।
भवत्यत्युष्णसर्व्वाङ्गो ज्वरितस्तेन चोच्यते ।
स्रोतसां सन्निरुद्धत्वात् स्वेदं ना नाधिगच्छति ।
स्वस्थानात् प्रच्युते चाग्नौ प्रायश स्तरुणे ज्वरे ।

सन्तापकारित्वेन सर्व्वज्वराणामेकत्वं दर्शयति—

एक एव ज्वरो ज्ञेयो यश्च सन्तापलक्षणः ।

अभिप्रायविशेषाज्ज्वरभेदमाह—

पुनश्च द्विविधो दृष्टो निजश्चागन्तुरेव च ।
भिन्नः कारणभेदेन निजः सप्तविधोमतः । (१)
आगन्तुरेक एव स्यात् व्यथासामान्यलक्षणः ।
पुनः कारणभेदेन स विज्ञेय श्चतुर्विधः ।
पुनः पञ्चविधोदृष्टो दोषकालबलाबलात् ।
सन्ततः सततोऽन्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकौ ।
पुनराश्रयभेदेन धातूनां सप्तधा मतः ।
अन्तर्व्वेगो वहिर्व्वेगो द्विविधः पुनरुच्यते ।
प्राकृतोवैकृतः साध्योऽसाध्यः सामो निरामकः ।
द्विविधो विधिभेदेन ज्वरः शारीरमानसः ।
पुनश्च द्विविधोदृष्टः सौम्यश्चाग्नेय एव च ।

---

(१) ज्वरोऽष्टधा पृथग्दृष्ट संघातागन्तुजः स्मृतः ।

ज्वरस्याऽऽत्मलक्षणमाह—

ज्वरप्रत्यात्मिकं लिङ्गं सन्तापो देहमानसः। (१)
वैचित्त्यमरतिर्ग्लानिर्मनसस्तापलक्षणम्।
इन्द्रियाणाञ्च वैकृत्यं देहसन्तापलक्षणम्।

सर्व्वज्वराणां सामान्यपूर्व्वरूपमाह—

श्रमोऽरतिर्विवर्णत्वं वैरस्यं नयनप्लवः।
इच्छाद्वेषौ मुहुश्चापि शीतवातातपादिषु।
जृम्भाऽङ्गमर्द्दो गुरुता रोमहर्षोऽरुचिस्तमः।
अप्रहर्षश्च शीतञ्च भवत्युत्पत्स्यति ज्वरे।
सामान्यतो (क)

वातादिज्वराणां विशिष्टपूर्व्वरूपमाह—

विशेषात्तु जृम्भात्यर्थं समीरणात्।
पित्तान्नयनयोर्दाहः कफादन्नारुचिर्भवेत्।
रूपैरन्यतराभ्यान्तु संसृष्टैर्द्वन्द्वजं विदुः।
सर्व्वलिङ्गसमवायः सर्व्वदोषप्रकोपजे।

---

(१) खेदावरोधः सन्तापः सर्व्वाङ्गग्रहणन्तथा। युगपद्यत्र रोगे च स ज्वरो व्यपदिश्यते।

रोगविनिश्चय-प्रवृत्तिः—(क) चरकवाग्भटोक्तानि प्राक् सन्तापात् दृष्टानि अवानुक्तानि 'सामान्यपूर्व्वरूपाणि' यथा—अनन्नाभिलाषः, निद्राधिक्यम्, वेपथुः भ्रमः, जागरणम्, दन्तहर्षः, शब्दगोतासहत्वम्, अविपाकः दौर्व्वल्यम्, भृशं त्रुट्, पिण्डिकोद्वेष्टनम्, अल्पप्राणता, आलस्यम्, दौर्धसूत्रता, गुरुवाक्येषु अभ्यसूया, वालद्वेषः, वाल्यानुलेपनभोजनक्लेशः, मधुरभोज्यप्रद्वेषः, अम्ललवणक प्रियता।

वातज्वरलक्षणमाह—

(क) वेपथुर्विषमो वेगः कण्ठौष्ठपरिशोषणम् ।
निद्रानाशः क्षवस्तम्भो गात्राणां रौक्ष्यमेव च ।
शिराहृद्गात्ररुग्वक्त्रवैरस्यं गाढविट्कता ।
शूलाध्माने जृम्भणञ्च भवत्यनिलजे ज्वरे ।

वातपित्तज्वरलक्षणमाह—

वेगस्तीक्ष्णोऽतिसारश्च निद्राल्पत्वं तथा वमिः ।
कण्ठौष्ठगुखनासानां पाकः स्वेदश्च जायते ।
प्रलापो वक्त्रकटुता मूर्च्छादाहौ मदस्तृषा ।
पीतविण्मूत्रनेत्रत्वं पैत्तिके भ्रम एव च ।

वातश्लेष्मज्वरलक्षणमाह—

स्तैमित्यं स्तिमितोविग आलस्यं मधुराऽऽस्यता ।
शुक्लमूत्रपुरीषत्वं स्तम्भस्तृप्तिरथापि च ।
गौरवं शीतमुत्क्लेदो रोमहर्षोऽतिनिद्रता ।
प्रतिश्यायोऽरुचिः कासः कफजेऽक्ष्णोश्च शुक्लता ।

प्रपूर्व्विः—(क) अवानुक्तं 'वातज्वरनिदानम्'—व्यायामः, वेगसन्धारणम्, व्यवायः, उद्वेगः, शोकः, शोणितस्रावः, जागरणम्, विषमशरीरन्यासः । ध्वरस्याभ्यागमनमभिवृद्धिर्व्वा ज्वरणान्ते, दिवसान्ते, धर्म्मान्ते । चरकवाग्भटोक्तानि 'वातज्वरलक्षणानि' अवानुक्तानि—पादसुप्तता, पिण्डिकोद्वेष्टनम्, सन्धिविश्लेषणम्, ऊरुसादः हन्वोरशक्तिः, कर्णस्वनः, शङ्खनिस्तोदः, कषायास्यत्वम्, पिपासा, शुष्ककृद्धिः शुष्ककासः, उद्गारविनिग्रहः, अरोचकः, अविपाकः, भ्रमः, प्रलापः, रोमहर्षः, दन्तहर्षः, उष्णाभिप्रायता च । अवानुक्तं पित्तज्वरनिदानम्—कटुकलवणाम्लक्षाराणामभिसेवनम्,

तृष्णा मूर्च्छा भ्रमो दाहः स्वप्ननाशः शिरोरुजा ।
कण्ठास्यशोषो वमथूरोमहर्षोऽरुचिस्तमः ।
पर्व्वभेदोऽतिवाक् जृम्भा वातपित्तज्वराकृतिः ।

वातश्लेष्मज्वरलक्षणमाह—

स्तैमित्यं पर्व्वणाम्भेदो निद्रागौरवमेव च ।
शिरोग्रहः प्रतिश्यायः कासः स्वेदाऽऽप्रवर्त्तनम् ।
सन्तापो मध्यवेगश्च वातश्लेष्मज्वराकृतिः ।

पित्तश्लेष्मज्वरलक्षणमाह—

लिप्ततिक्ताऽऽस्यता तन्द्रा भोहः कासोऽरुचिस्तृषा ।
मुहुर्मुहुः स्तम्भस्वेदौ श्लेष्मपित्तप्रवर्त्तनम् ।
मुहुर्दाहो मुहुः शीतं पित्तश्लेष्मज्वराकृतिः ।
सन्निपातज्वरस्यात स्त्रयोदशविधस्य हि ।*
लक्षणं प्रायशो दृष्टं वक्ष्यामि वै पृथक् पृथक ।

भोजनचाजीर्णे, तीक्ष्णाऽऽतपसेवा, अग्निसन्तापः, विषमाऽऽहारः, अतिश्रमः, ज्वरस्याऽभ्यागमनमभिवृद्धिर्व्वा—भुक्तस्य विदाहकाले, मध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रे वा शरदि विशेषेण । पित्तज्वरस्य 'अनुक्तलक्षणम्'—शीताभिप्रायता, रक्तष्ठीवनम्, रक्तकीठोद्गमः, निःश्वासवेगन्धाम, अमृक्तः । 'कफज्वरनिदानम्'—स्निग्धगुरुमधुरपिच्छिलशीतास्त्रलवणाना मतिसेवनम्, अव्यायामः । ज्वरस्याभ्यागमनमभिवृद्धिर्व्वा—भुक्तमात्रे, पूर्व्वाह्णे, पूर्व्वरात्रे, वसन्तकाले च विशेषेण । 'कफज्वरस्य अनुक्तलक्षणम्'—हृल्लासः, हृदयोपलेपः' कर्द्दिः, तन्द्रा, शीतपीड़का भृषमङ्गे उत्तिष्ठन्ति, उष्णाभिप्रायता ।

* द्वुल्लनैकोल्लणैः षट्स्युर्द्वीनमध्याधिकैश्च षट् । समश्चैको विकारास्ते सन्निपाता स्त्रयोदशः ।

इदानीं कीलणादीनाञ्च द्वादशानां सन्निपातज्वराणां लक्षणमाह—

(क) भ्रमः पिपासा दाहश्च गौरवं शिरसोऽतिरुक् ।
वातपित्तोल्वणे विद्याल्लिङ्गं मन्दकफे ज्वरे ।
श्वैत्यं कासोऽरुचिस्तन्द्रा पिपासादाहरुग्व्यथा ।
वातश्लेष्मोल्वणे व्याधौ लिङ्गं पित्तावरे विदुः ।
छर्दिः श्वैत्यं मुहुर्हृल्लृष्णा मोहोऽस्थिवेदना ।
मन्दवाते व्यवस्यन्ते लिङ्गं पित्तकफोल्वणे ।
सन्ध्यस्थिशिरसःशूलं प्रलापो गौरवं भ्रमः ।
वातोल्वणे स्याद् द्वयनुगं तृष्णा कण्ठाऽऽस्यशोषता ।
रक्तविण्मूत्रता दाहः स्वेदस्तृड् वमसंचयः ।
मूर्च्छा चेति त्रिदोषे स्याल्लिङ्गं पित्तगरीयसि ।
आलस्याऽरुचिहृल्लासदाहवम्यतिभ्रमैः ।
कफोल्वणं सन्निपातं तन्द्राकासेन चादिशेत् ।
प्रतिश्याय छर्दिरालस्यं तन्द्रारुच्यग्निमार्दवं ।
हीनवाते पित्तमध्ये लिङ्गं श्लेष्माऽधिके मतम् ।
हारिद्रमूत्रनेत्रत्वं दाहस्तृष्णा भ्रमाऽरुचिः ।
हीनवाते मध्यकफे लिङ्गं पित्ताऽधिके मतम् ।
शिरोरुग्वेपथुश्वासप्रलापच्छर्द्यरोचकाः ।

प्रवृत्तिः—(क) संसृष्टस्य सन्निपातस्य च ज्वरस्य अवानुक्तं निदानं यथा—विषमाशनम्, अनशनम्, ऋतुपरिवर्त्तनम्, ऋतुव्यापत्तिः, असात्म्यगन्धोपघ्राणं विषोपहतस्य उदकस्य पानम्, शिलोच्चयसलिलम्, शुष्कामिषशाकं, अनुचितभेषजगन्धाघ्राणम्, दुर्दिने पुरोवातः अन्नपरिवर्त्तनम् ।

हीनपित्ते मध्यकफे लिङ्गं वाताऽधिके मतम् ।
शीतता गौरवं तन्द्रा प्रलापाऽस्थिशिरोऽतिरुक् ।
हीनपित्ते मध्यवाते लिङ्गं श्लेष्माऽधिके विदुः ।
वर्चोभेदोऽग्निदौर्बल्यं तृष्णा दाहोऽरुचिर्भ्रमः ।
कफहीने वातमध्ये लिङ्गं पित्ताधिके विदुः ।
श्वासः कासः प्रतिश्याया मुखशोषोऽतिपार्श्वरुक् ।
कफहीने पित्तमध्ये लिङ्गं वाताधिके मतम् । (क)

त्रयोदशसन्निपातेषु समानवृद्धैर्दोषैस्तुल्यैरारम्भस्य ज्वरस्य लक्षणमाह—

क्षणे दाहः क्षणे शीतमस्थिसन्धिशिरोरुजा ।
सास्रावे कलुषे रक्ते निर्भुग्ने चापि लोचने ।
सस्वनौ सरुजौ कर्णौ कण्ठःशूकैरिवाऽऽवृतः ।
तन्द्रा मोहः प्रलापश्च कासःश्वासोऽरुचिर्भ्रमः ।
परिदग्धा खरस्पर्शा जिह्वा स्रस्ताऽङ्गता परम् ।
ष्ठीवनं रक्तपित्तस्य कफेनोन्मिश्रितस्य च ।
शिरसो लोठनं तृष्णा निद्रानाशो हृदि व्यथा ।
स्वेदमूत्रपुरीषाणां चिरादर्शनमल्पशः ।
कृशत्वं नातिगात्राणां प्रततं कण्ठकूजनम् ।
कोठानां श्यावरक्तानां मण्डलानाञ्च दर्शनम् ।
मूकत्वं स्रोतसां पाको गुरुत्वमुदरस्य च ।

(क) प्रपूर्त्तिः—दोषतारतम्येन धात्ववयवभेदेन च सन्निपातज्वरभेदानामानन्त्यादिह भालुकितन्त्रोक्तानां शीघ्रकारिविस्फुरकमर्वरीकप्फणविधुफल्गुभेदाना मन्यथा पठितं युक्तमादिलक्षणं नोक्तम् ।

चिरात् पाकश्च दोषाणां सन्निपातज्वराकृतिः । (क)

सन्निपातस्याऽसाध्यताकृच्छ्रसाध्यतालक्षणमाह—

दोषे विवृद्धे नष्टेऽग्नौ सर्व्वसंपूर्णलक्षणः ।
सन्निपातज्वरोऽसाध्यः कृच्छ्रसाध्यस्ततोऽन्यथा ।

मोक्षवधज्ञापिकां त्रिदोषमर्य्यादामाह—

सप्तमे दिवसे प्राप्ते दशमे द्वादशेऽपिवा ।
पुनर्घोरतरो भूत्वा प्रशमं याति हन्ति वा ।
(ख) सप्तमो द्विगुणा चैव नवम्येकादशी तथा ।
एषा त्रिदोषमर्य्यादा मोक्षाय च वधाय च ।

सन्निपातोपद्रवमाह—

सन्निपातज्वरस्याऽन्ते कर्णमूले सुदारुणः ।
शोथः सञ्जायते तेन कश्चिदेव प्रमुच्यते ।

अभिन्यासज्वरमाह—

त्रयः प्रकुपिता दोषा उरःस्रोतोऽनुगामिनः ।
आमाऽभिवृद्धया ग्रथिता वङ्गीन्द्रियमनोगताः ।
जनयन्ति महाघोरमभिन्यासं ज्वरं दृढम् ।
श्रुतौ नेत्रे प्रसुप्तिः स्यान्न चेष्टां काञ्चिदीहते ।
नच दृष्टिर्भवेत्तस्य समर्था रूपदर्शने ।
न घ्राणं नच संस्पर्शं शब्दं वा नैव बुध्यते ।

(क) प्रपूर्त्तिः—दिवा महानिद्रा, निशि जागरणम्, महास्वेदोऽति नैव वा, श्रोतनर्त्तनहास्यादिविकृतेहाप्रवर्त्तनम्, पिण्डिकापार्श्वमूर्द्धपर्व्वास्थिरूक, मूत्रपुरीषयोरल्पशः प्रवृत्ति रति वा, स्निग्धाऽऽस्यता, स्वरसाह श्वेत्यवानुक्तं सन्निपातज्वरलक्षणम् ।

प्रपूर्त्तिः—(ख) पित्तकफानिलवृद्धया दशदिवसद्वादशाहसप्ताहात् हन्ति विमुञ्चति

शिरोलोठयतेऽभीक्ष्णं माहारं नाभिनन्दति।
कूजति तुद्यते चैव परिवर्त्तन मोहते।
अल्पं प्रभाषते किञ्चिदभिन्यासः स उच्यते। (क)

अभिन्यासज्वरस्य साध्यासाध्यत्वमाह—

प्रत्याख्यातः स भूयिष्ठः कश्चिदेवात्र सिध्यति।

आगन्तुं चतुर्विधं विभजन्नाह—

आगन्तुरष्टमो यस्तु स विज्ञेयश्चतुर्विधः।
अभिघाताभिषङ्गाभ्यामभिचाराभिशापतः।

अभिघातज्वरनिदानमाह—

शस्त्रलोष्ट्रकशाकाष्ठमुष्टयरत्नितलद्विजैः।
तद्विधैश्च हते गात्रे ज्वरः स्यादभिघातजः।

वाशु चिदोषजो धातुमलपाकात्। धातुपाकाद्दन्ति मलपाकादिमुञ्चतीति व्यवस्थितविकल्पः। उत्तरोत्तररोगवृद्धिबलहानिभ्यां शुक्रादिधातुसहितभूतादिना च धातुपाको ज्ञेयः। अन्यथा मलपाकः। तयोर्लक्षणम्—निद्रानाशो हृदि स्तम्भो विष्टम्भो गौरवाऽरुचिः। अरतिर्बलहानिश्च धातूनां पाकलक्षणम्। दोषप्रकृतिवैचित्र्यं लघुता ज्वरदोषयोः। इन्द्रियाणाञ्च वैमल्यं दोषाणां पाकलक्षणम्।

प्रपूर्त्तिः—(क) "सन्निपातमभिन्यासं तं ब्रूयाच्च हतौजस" मिति वाग्भटवचनात् अभिन्यासहतौजसौ सन्निपातादभिन्नौ, सुश्रुतेन तु अनयोर्लक्षणं पृथक् लिखितम् तथाच—"नात्युष्णशीतोऽल्पसंज्ञो भान्तप्रेक्षी हतस्वरः। स्वरजिह्वः शुष्ककण्ठः स्वेदविण्मूत्रवर्ज्जितः। सास्रुनिर्भ्रमनयनो भक्तद्वेषी हतप्रभः। श्वसन् निपतितः शेते प्रलापोपद्रवायुतः। तमभिन्यासमित्याहुर्हतौजसमथापरे। "ओजो विस्रंसते यस्य पित्तानिलसमुच्छ्रयात्। स गात्रस्तम्भशीताभ्यां शयने स्यादचेतनः। अपि जायत् स्वपन् जन्तुस्तन्द्रालुश्च प्रलापवान्। संदृष्टरोमा स्रस्ताङ्गो मन्दसन्तापवेदनः। ओजोनिरोधजं तस्य जानीयात् कुशलो भिषक्।" माधवेन तु कस्यचित् तन्त्रस्य अभिन्यासज्वरलक्षणं लिखितम्।

अभिघातज्वरस्य संप्राप्तिमाह—

तत्राभिघातजो वायुः प्रायो रक्तं प्रदूषयन् ।
सव्यथाशोथवैवर्ण्यं करोति सरुजं ज्वरम् ।

अभिषङ्गज्वरमाह—

कामशोकभयक्रोधैरभिषक्तस्य यो ज्वरः ।
सोऽभिषङ्गो ज्वरो ज्ञेयो यश्च भूताभिषङ्गजः ।

विषाभिषङ्गज्वरमाह—

विषवृक्षानिलस्पर्शात्तथान्यैर्विषसम्भवैः ।
अभिषक्तस्य चाप्याहुर्ज्वरमेकेऽभिषङ्गजम् ।

अभिचाराभिशापजज्वरमाह—

(क) अभिचाराभिशापाभ्यां सिद्धानां यः प्रवर्त्तते ।
सन्निपातो ज्वरो घोरः स विज्ञेयः सुदुःसहः ।

कामादिज्वरानाह—

कामजे चित्तविभ्रंशः स्तन्द्राऽलस्यमभोजनम् ।
शोकजे बाष्पबहुलं त्रासप्रायं भयज्वरे ।
क्रोधजे बाहुसंरम्भं भूताऽऽवेशैत्वमानुषम् ।

विषकृतमागन्तुज्वरमाह—

श्यावाऽस्यता विषकृते तथाऽतिसार एव च ।
भक्ताऽरुचिः पिपासा च तोदश्च च सह मूर्च्छया ।

आगन्तुज्वरेषु नियतदोषानुबन्धदर्शनायाह—

कामशोकभयाद्वायुः क्रोधात् पित्तं त्रयोमलाः ।

प्रवृत्तिः—(क) अभिचारजस्य ज्वरस्य वाग्भटोक्तं लक्षणम्—तत्राभिचारिकैर्मन्त्रैर्हूयमानस्य तप्यते । पूर्व्वं च तप्यतो देहस्तो विस्फोटतड्भमैः । सदाहमूर्च्छैर्गात्रस्य प्रत्यहं वर्द्धते ज्वरः ।

भूताऽभिषङ्गात् कुप्यन्ति भूतसामान्यलक्षणाः।

कामादिजानामन्येषां रोगानां लक्षणमतिदेशेनाह—

कामादिजानामुद्दिष्टं ज्वराणां यद्विशेषणम्।
कामादिजानामन्येषां रोगानामपि तत् स्मृतम्।

निजादागन्तोर्भेदकं धर्म्माह—

ते पूर्व्वं केवलाः पश्चान्निजै र्व्याधिस्थलक्षणाः।
हेत्वौषधविशिष्टाश्च भवन्त्यागन्तवो ज्वराः।

शारीरमानसज्वरभेदोपदर्शने यद्यपि शारीरस्य देहमात्राश्रयत्वं मानसस्य च मनो-
मात्राश्रयत्वं दर्शितं तथाप्यनन्तरोत्पद्यमानोभयतापित्वधर्म्मापेक्षया
तयोर्देहमनस्तापकत्वं उपपन्नमिति दर्शयितुमाह—

मनस्यभिहते पूर्वं कामाद्यै र्न तथाबलम्।
ज्वरः प्राप्नोति वाताद्यै र्देहो यावन्न दूष्यति।
देहे वाभिहते पूर्व्वं वाताद्यै र्न तथाबलम्।
ज्वरः प्राप्नोति कामाद्यै र्मनो यावन्न दूष्यति।

सन्ततज्वरस्य सनिदानां संप्राप्तिमाह—

स्रोतोभिर्विसृता दोषा गुरवो रसवाहिभिः।
सर्व्वगात्रानुगास्तब्धा ज्वरं कुर्व्वन्ति सन्ततम्।

सन्ततज्वरे त्रिदोषोमर्य्यादामाह—

दशाहं द्वादशाहं वा सप्ताहं वा सुदुःसहः।
स शीघ्रं शीघ्रकारित्वात् प्रशमं याति हन्ति वा।

सन्ततज्वरस्य सुदुःसहत्वे हेतुमाह—

कालदूष्यप्रकृतिभि र्दोषस्तुल्यो हि सन्ततम्।
निष्प्रत्यनीकं कुरुते तस्माज्ज्ञेयः सुदुःसहः।

सन्ततस्य द्वादशाऽश्रयत्वं दर्शयति—

यथा धातुं तथा मूत्रं पुरीषञ्चानिलादयः ।
युगपच्चानुपद्यन्ते नियमात् सन्तते ज्वरे ।

हननमोचनविकल्पस्तु रसादीनामप्यशुद्धाशुद्धाचेति दर्शयितुमाह—

स शुद्धा वा प्यशुद्धा वा रसादीनामशेषतः ।
सप्ताहादिषु कालेषु प्रशमं याति हन्ति वा ।

यदा तु स्रोका शुद्धिस्तदा का विधेत्याह—

यदा तु नातिशुध्यन्ति न वा शुध्यन्ति सर्व्वशः ।
द्वादशैते समुद्दिष्टाः सन्ततस्याऽऽश्रयास्तदा ।

सन्ततस्य विसर्गस्वरूपमाह—

विसर्गं द्वादशे कृत्वा दिवसेऽव्यलक्षणम् ।
दुर्लभोपशमः कालं दीर्घमप्यनुवर्त्तते ।

विषमो विषमाऽऽरम्भक्रियाकालोऽनुषङ्गवानिति वाक्यार्थं भङ्गान्तरेणाह—

यः स्यादनियतात् कालात् शीतोष्णाभ्यां तथैव च ।
आरम्भतश्च विषमः ज्वरः स विषमः स्मृतः ।
कृशानां व्याधिमुक्तानां मिथ्याऽऽहारविहारिणाम् ।
अल्पोऽपि दोषो दूष्यादेर्लब्ध्वाऽन्वतमतो बलम् ।
संविपक्षो ज्वरं कुर्य्याद्विषमं क्षयवृद्धिभाक् ।
दोषः प्रवर्त्तते तेषां स्वे काले ज्वरयन् बलो ।
निवर्त्तते पुनश्चैष प्रत्यनीकबलाबलः ।

सततज्वरमाह—

रक्तधात्वाश्रयः प्रायो दोषः सततकं ज्वरम् ।
स प्रत्यनीकः कुरुते कालवृद्धिक्षयाऽत्मकम् ।
अहोरात्रे सततको द्वौ कालावनुवर्त्तते ।

अन्येदुष्कं ज्वरमाह—

कालप्रकृतिदूष्याणां प्राप्यैवाऽन्यतमाद्बलम्।
दोषो मेदोवहा रुद्ध्वा नाड़ीरन्येद्युकं ज्वरम्।
सप्रत्यनीकः कुरुत एककाल महर्निशम्।

तृतीयकचतुर्थकज्वरावाह—

दोषोऽस्थिमज्जगः कुर्य्यात्तृतीयकचतुर्थकौ।
तृतीयकस्तृतीयेऽह्नि चतुर्थेऽह्नि चतुर्थकः। (क)

दोषोद्रेकविशेषेण तृतीयकप्रभावमाह—

कफपित्तात्त्रिकग्राही पृष्ठाद्वातकफाऽऽत्मकः।
वातपित्ताच्छिरोग्राही त्रिविधःस्यात्तृतीयकः।

दोषोद्रेकविशेषेण चतुर्थकप्रभावमाह—

चतुर्थको दर्शयति प्रभावं द्विविधं ज्वरः।
जङ्घाभ्यां श्लैष्मिकः पूर्व्वं शिरस्तोऽनिलसम्भवः।
विषमज्वर एवान्यश्चतुर्थकविपर्य्ययः। (ख)
मध्येऽहनी ज्वरयत्यादावन्ते च मुञ्चति।

ज्वराणां विच्छेदाऽभ्यसे दृष्टान्तमाह—

अधिशेते यथा भूमिं बीजं काले च रोहति।

प्रपूर्त्तिः—(क) तृतीयकचतुर्थकयोरारम्भकदोषमाह सुश्रुतः—"वाताधिकत्वात् प्रवदन्ति तज्ज्ञा स्तृतीयकञ्चापि चतुर्थकञ्च"।

प्रपूर्त्तिः—(ख) "कफस्थानेषु वा दोषस्तिष्ठन् द्विविचतुर्थकान् विपर्य्ययाख्यान् कुरुते विषमान् कृच्छ्रसाधनान्" इति सुश्रुतवाक्यं व्याचक्षाणो जेज्जडः अन्येद्युष्कतृतीयकचतुर्थकमात्रस्य विपर्य्ययमुदाहरति।

अधिशेते तथा धातुं दोषः काले च कुप्यति ।
स वृद्धिं बलकालञ्च प्राप्य दोषस्तृतीयकम् ।
चतुर्थकञ्च कुरुते प्रत्यनीकबलक्षयात् ।

वातबलासकज्वरमाह—

नित्यं मन्दज्वरो रूक्षः शूनकस्तेन सीदति ।
स्तब्धाङ्गः श्लेष्मभूयिष्ठो नरो वातबलासकी ।

प्रलेपकज्वरमाह—

प्रलिम्पन्निव गात्राणि घर्मेण गौरवेण च ।
मन्दज्वरविलेपी च सशोतः स्यात् प्रलेपकः ।
तथा प्रलेपको ज्ञेयः शोषिणां प्राणनाशनः ।
दुश्चिकित्स्यतमो मन्दः सुकष्टो धातुशोषकृत् ।

रात्रिज्वरमाह—

समौ वातकफौ यस्य हीनपित्तस्य देहिनः ।
तीक्ष्णो वा यदि वा मन्दो जायते रात्रिको ज्वरः ।

रसादिसप्तधातुगतं विषमज्वरं क्रमेणाह—

गुरुता हृदयोत्क्लेशः सदनं च्छर्द्यरोचकौ ।
रसस्थे तु ज्वरे लिङ्गं दैन्यञ्चाऽस्योपजायते ।
रक्तनिष्ठीवनं दाहो मोहश्छर्द्दनविभ्रमौ ।
प्रलापः पिड़का तृष्णा रक्तप्राप्ते ज्वरे नृणाम् ।
पिण्डिकोद्वेष्टनं तृष्णा सृष्टमूत्रपुरीषता ।
उष्मान्तर्दाहविक्षेपौ ग्लानिः स्यान्मांसगे ज्वरे ।
मेदोऽस्थ्नां कूजन श्वासो विरेकश्छर्द्दिरेव च ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

विक्षेपणञ्च गात्राणामितदस्थिगते ज्वरे।
तमःप्रवेशनं हिक्का कासः शैत्यं वमिस्तथा।
अन्तर्दाहो महाश्वासो मर्म्मच्छेदश्च मज्जगे।
मरणं प्राप्नुयात्तत्र शुक्रस्थानगते ज्वरे।
शेफसः स्तब्धता मोक्षः शुक्रस्य तु विशेषतः।

सप्तधातुगतानां विषमज्वराणां कृच्छ्रसाध्यत्वासाध्यत्वमाह—

उत्तरोत्तरदुःसाध्याः पञ्चात्रान्त्यौ तु वर्ज्जयेत्।

हारिद्रकाख्यं विषमज्वरमाह—

हरिद्राभेकवर्णाभस्तद्वर्णं यः प्रमेहति।
स वै हारिद्रकोनाम ज्वरभेदाऽन्तकः स्मृतः।

शीतादिदाहादिज्वरावाह—

त्वक्स्थौ श्लेष्माऽनिलौ शीतमादौ जनयतो ज्वरे।
तयोः प्रशान्तयोः पित्तमन्ते दाहं करोति च।
करोत्यादौ तथा पित्तं त्वक्स्थं दाहमतोव च।
तस्मिन् प्रशान्ते त्वितरौ कुरुतः शीतमन्ततः।
द्वावेतौ दाहशीतादिज्वरौ संसर्गजौ स्मृतौ।
दाहपूर्व्वस्ततोः कष्टः कृच्छ्रसाध्यतमश्च सः।

विषमज्वरविशेषमाह—

विदग्धेऽन्नरसे देहे श्लेष्मपित्ते व्यवस्थिते।
तेनार्द्रं शीतलं देहे चार्द्रश्चोष्णं प्रजायते।
काये दुष्टं यदा पित्तं श्लेष्मा चान्ते व्यवस्थितः।
शीतत्वं तेन गात्राणामुष्णत्वं हस्तपादयोः।

औपत्यकं मद्यसमुद्भवञ्च ज्वरमाह—

औपत्यके मद्यसमुद्भवे च ज्वरे हेतुं पित्तकृतं वदन्ति ।

विषमज्वराणामुपशान्तवेगानामपि देहावस्थानं दर्शयति—

स चापि विषमो देहं न कदाचिद्विमुञ्चति ।
ग्लानिगौरवकार्शेभ्यः स यस्मान्न प्रमुच्यते ।
वेगे तु समतिक्रान्ते गतोऽयमिति लक्ष्यते ।

तर्हि किमिति नोपलभ्यत इत्याह—

धात्वन्तरस्था लीनत्वान्न सौक्ष्म्यादुपलभ्यते ।
अल्पदोषेन्धनः क्षीणः क्षीणेन्धन इवानलः ।

जीर्णज्वरमाह—

त्रिसप्ताहव्यतीतस्तु ज्वरो यस्तनुतां गतः ।
श्लेष्माग्निसादं कुरुते स जीर्णज्वर उच्यते ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

व्रणिण उपद्रवभूतं ज्वरमाह—

रोगाणान्तु समुत्थानाद्विदाहागन्तुतस्तथा ।
ज्वरोऽपरः सम्भवति तैस्तैरन्यैश्च हेतुभिः ।
दोषानां स तु लिङ्गानि कदाचिन्नातिवर्त्तते ।

अन्तर्व्वेगस्य ज्वरस्य लक्षणमाह—

अन्तर्दाहोऽधिकस्तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः ।
सन्ध्यस्थिशूलमस्वेदो दोषवर्चोविनिग्रहः ।
अन्तर्व्वेगस्य लिङ्गानि ज्वरस्यैतानि लक्षयेत् ।

वहिर्व्वेगस्य ज्वरस्य लक्षणमाह—

सन्तापोऽत्यधिको बाह्यस्तृष्णादीनाञ्च मार्द्दवम् ।
वहिर्वेगस्य लिङ्गानि सुखसाध्यत्व मेव च ।

ज्वरस्य सौम्याग्नेय भेदमाह—

वातपित्तात्मकः शीतमुष्णं वातकफात्मकः।
इच्छतुरभयमेतत्तु ज्वरो व्यामिश्रलक्षणः।

वातपित्तज्वरे शीताभिप्रायतामुपपादयितुं वायोर्योगवाहितामाह—

योगवाहः परं वायुः संयोगादुभयार्थकृत्।
दाहकृत्तेजसा युक्तः शीतकृत् सोमसंश्रयात्।

प्राकृतज्वरमाह—

कालप्रकृतिमुद्दिश्य निर्दिष्टः प्राकृतोज्वरः।

शरदुद्भवप्राकृतज्वरमाह—

वर्षास्वम्लविपाकाभिरद्भिरोषधिभिस्तथा।
सञ्चितं पित्तमुत्क्लिष्टं शरदादित्यतेजसा।
ज्वरं सञ्जनयत्याशु तस्य चानुबलः कफः।

वसन्तीद्भवप्राकृतज्वरमाह—

अद्भिरोषधिभिश्चैव मधुराभिश्चितः कफः।
हेमन्ते सूर्यसन्तप्तः स वसन्ते प्रकुप्यति।
वसन्ते श्लेष्मणा तस्माज्ज्वरः समुपजायते।
आदानमध्ये तस्यापि वातपित्तं भवेदनु।

वसन्तशरदुद्भवयोः प्राकृतज्वरयोर्लङ्घनीयता माह—

तत्प्रकृत्या विसर्गाच्च तत्र नानशनादुभयम्।

वर्षोद्भवप्राकृतज्वरमाह—

वायुर्निदाघे रूक्षाभिरद्भिरोषधिभिश्चितः।
शीतवातेरितो दुष्टः प्रावृषि जनयेज्ज्वरम्।
विसर्गमध्ये तस्यापि श्लेष्मपित्तं भवेदनु।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

प्राकृतज्वराणां सुखसाध्यताकृच्छ्रसाध्यतानिर्देशेन विशिष्टत्वमाह—

प्राकृतः सुखसाध्यस्तु वसन्तशरदुद्भवः ।
दुःसाध्यो वैकृतो ज्ञेयः प्राकृतश्चानिलोद्भवः ।

आमज्वरस्य लक्षणमाह—

लालाप्रसेको हृल्लासहृदयाशुद्धरोचकाः ।
तन्द्रालस्याविपाकास्यवैरस्यं गुरुगात्रता ।
क्षुन्नाशो बहुमूत्रत्वं स्तब्धता बलवान् ज्वरः ।
आमज्वरस्य लिङ्गानि न दद्यात्तत्र भेषजम् ।

पच्यमानज्वरस्य लक्षणमाह—

ज्वरवेगोऽधिकस्तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः ।
मलप्रवृत्तिः कृत्क्लेशः पच्यमानस्य लक्षणम् ।

निरामज्वरस्य लक्षणमाह—

क्षुत्क्षामता लघुत्वञ्च गात्राणां ज्वरमार्दवम् ।
दोषप्रवृत्तिरष्टाहो निरामज्वरलक्षणम् ।

ज्वरस्य साध्यलक्षणमाह—

बलवत्स्वल्पदोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः ।

ज्वरस्यासाध्यलक्षणमाह—

हेतुभिर्बहुभिर्जातो बलिभिर्बहुलक्षणः ।
ज्वरः प्राणान्तकृद् यश्च शीघ्रमिन्द्रियनाशनः । (क)

प्रपूर्त्तिः—(क) अथ किं नक्षत्रसमाश्रयेण ज्वरस्य साध्यासाध्यविभागोऽङ्गीक्रियताम्, उत यथानिदानं कुपितदोषलक्षणेन? ब्रूमः—उभयथापि, यतो नक्षत्रं विविधमपि प्राक्तनस्य कर्म्मणो दैवाख्यस्य शुभरूपस्य, अशुभस्य, शुभाशुभरूपस्य च सौम्यक्रूरमध्यस्वभावसूचकम्। तत्र सौम्येन नक्षत्रेण शुभं, क्रूरेण चाशुभं मध्यस्वभावेन च शुभा-

ज्वरः क्षीणस्य शूनस्य गम्भीरो दैर्घरात्रिकः।
असाधो बलवान् यश्च केशसीमन्तकृज्ज्वरः।

गम्भीरज्वरलक्षणमाह—

गम्भीरस्तु ज्वरो ज्ञेयो ह्यन्तर्दाहेन तृष्णया।
आनद्धत्वेन चात्यर्थं श्वासकासोद्गमेन च।

अपरमसाध्यलक्षणमाह—

आरम्भाद्विषमो यस्तु यश्च वा दैर्घरात्रिकः।

शुभम्। एतदुक्तं भवति, पुरातनकर्म्मवशान्नवतेन ज्वर उत्पद्यते, ऐहिककर्म्मवशान्मिथ्याहारसेवनाख्यात् यथानिदानं कुपितवातादिदोषेण च। तदनयोर्बलाबलेन ज्वरस्य साध्यासाध्यविभागो व्यवस्थाप्यः। प्रत्यग्रादि च मुनिभिर्यथा—कदाचित् प्राक्तनकर्म्मणो दैवाख्यस्य बलाबलत्वं, कदाचित् पुरुषकारस्येत्युभयथा ज्वरस्यसाध्यासाध्यविभागो न्याय्यः। अतो नवतभेदेन ज्वरस्य साध्यासाध्यत्वं ब्रह्मवाग्भटादाक्रम्य लिख्यते—

"आधानजन्मनिधनप्रत्याख्यविपत्करे। नवते व्याधिरुत्पन्नः क्लेशाय मरणाय वा।
जरस्तु जातः षड्रात्रादश्विनोषु निवर्त्तते। भरणीषु च पञ्चाहात् सप्ताहात् कृत्तिकासु च।
विसप्तरात्रादथवा रोहिण्यामष्टरात्रतः एकादशाद्वा दिवसात् मृगे षण्णवरात्रयः।
पञ्चाहान्मृत्युरार्द्रायां चिपत्ते संशयोऽथवा। पुनर्वसौ प्रवृत्तस्तु ज्वरोऽपैति यथोदशात्।
दिवसात् सप्तविंशाद् वा द्व्यहात् सप्ताहतोऽथवा पुष्याश्लेषासु मरणं चिरेणापि मघासु च।
अवश्यं स्वास्थ्यमाप्नोति द्वादशाहान्नचेन्मृतः। फाल्गुन्योः पूर्व्वयोर्मृत्युरन्त्ययोस्तु दिनेऽष्टमे।
नवमे हस्तकविंशे वा ज्वरः सौम्यत्वमच्छति। हस्तेऽङ्गिसप्तमे शान्तिश्चित्राया मष्टमेऽथवा।
पुनश्चित्रागमे स्वातौ दशाहादथवा त्रिभिः। पञ्चैर्मृत्युं विशाखासु द्वाविंशेऽहनि निर्द्दिशेत्।
नवमेऽङ्गि नचेच्छान्ति मैत्रे मृत्युस्ततः परम। ज्येष्ठायां पञ्चमे मृत्युरूर्द्ध्वं वा द्वादशात् सुखम्।
स्वास्थं दशाहान्मूलेन विसप्ताहेऽथवा गते। पूर्व्वाषाढ़ासु नवमे ततोऽन्यासु तु मासतः।
अष्टाभिरथवा मासैर्नवभिर्व्वा भवेच्छिवं। आजेष्ठाहाद्वनिष्ठासु द्वादशाद्वारुणेषु च।
षड्हे द्वादशाहे वा मृत्युर्भाद्रपदासु च। उत्तरासु द्विसप्ताहात् प्रशस्तो रेवतीषु च।
चतुरावेऽष्टरात्रे वा क्षेममित्याह हारितः।

क्षीणस्य चातिरूक्षस्य गम्भीरो यस्य हन्ति तम्।
विसंज्ञस्ताम्यते यस्तु शेते निपतितोऽपि वा।
शीतार्द्दितोऽन्तरुष्णश्च ज्वरेण म्रियते नरः।
यो हृष्टरोमा रक्ताक्षो हृदि सङ्घातशूलवान्।
वक्त्रेण चैवोच्छ्वसिति तं ज्वरो हन्ति मानवम्।
हिक्काश्वासतृषायुक्तं मूढं विभ्रान्तलोचनम्।
सन्ततोच्छ्वासिनं क्षीणं नरं क्षपयति ज्वरः।
हतप्रभेन्द्रियं क्षीणमरोचकनिपीड़ितम्।
गम्भीरतीक्ष्णवेगार्त्तं ज्वरितं परिवर्ज्जयेत्।

सुदारुण ज्वरमुक्तिमाह—

दाहः स्वेदो भ्रमस्तृष्णा कम्पविड्भिदसंज्ञिताः।
कूजनञ्चास्यवैगन्ध्यं माक्रतिर्ज्वरमोक्षणे।

अदारुण ज्वरमुक्तिमाह—

स्वेदो लघुत्वं शिरसः कण्डूः पाको मुखस्य च।
क्षवथुश्चान्नलिप्सा च ज्वरमुक्तस्य लक्षणम्।
त्रिदोषजे ज्वरे ह्येतदन्तर्व्वेगे च धातुगे।
लक्षणं मोक्षकाले स्यादन्यस्मिन् स्वेददर्शनम्।

ज्वरस्योपद्रवमाह—

श्वासो मूर्च्छारुचिश्छर्द्दिस्तृष्णातिसारविड्ग्रहाः।
हिक्काकासाङ्गभेदाश्च ज्वरस्योपद्रवा दश।

इदानीं ज्वरस्य सर्व्वरोगप्राधान्यं दर्शयन्नाह—

व्यापित्वात् सर्व्वसंस्पर्शात् कृच्छ्रत्वादन्तसम्भवात्।
अन्तको ह्येष भूतानां ज्वर इत्युपदिश्यते।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

अतीसाराधिकारः

अतीसारस्य प्रागुत्पत्तिमाह—

दीर्घसत्रेण वसतः वृषघ्नस्य महात्मनः ।
आलम्भ्या पशवः क्षीणास्ततो गावः प्रकल्पिताः ।
तासामपक्वतानाञ्च गवामत्यर्थसेवनात् ।
असात्म्यत्वादथ व्याघ्रभयाच्चैव विशेषतः ।
अतिस्नेहाच्च संक्षीणो जाठरोऽग्निस्तदा किल ।
अतीसरणादुत्पन्नो दोषधातुमलाश्रयः
अथ तेनैव कल्पेन सम्प्रत्येव महागदः ।

अतिसारनिदानमाह—

गुर्व्वतिस्निग्धरूक्षोष्णद्रवस्थूलातिशीतलैः ।
विरुद्धाध्यशनाजीर्णैर्विषमैश्चापिभोजनैः ।
क्लशशुष्कामिषासात्म्यतिलपिष्टविरूढकैः ।
स्नेहाद्यैरतियुक्तैश्च मिथ्यायुक्तैर्विषैर्भयैः ।
शोकाद्दुष्टाम्बुमद्यातिपानैः सात्म्यार्त्तुपर्य्ययैः ।
जलाभिरमणैर्वेगविघातैः क्रिमिदोषतः ।
नृणां भवत्यतिसारो लक्षणं तस्य वक्ष्यते ।

अतिसारस्य संप्राप्तिं षड्विधत्वञ्चाह—

संशम्यापां धातुरग्निं प्रवृद्धः । शक्तन्मिश्रो वायुनाधः प्रणुन्नः । (क)
सरत्यतीवातीसारं तमाहुर्व्याधिं घोरं षड्विधं तं वदन्ति ।

(क) प्रपूर्त्तिः—चरकोक्ता वातायतिसाराणां सनिदाना सम्प्राप्तिर्लिख्यते ।
वातलस्य—वातातपव्यायामातिमात्रनिषेविणो रूक्षाल्पप्रमिताशिनः तीक्ष्णमद्यव्यवायनित्यस्य

षड्विधत्वं दर्शयति—

एकैकशः सर्व्वशश्चापि दोषैः। शोकेनान्यः षष्ठ आमेन चोक्तः।

अतिसारपूर्व्वरूपमाह—

हृन्नाभिपायुदरकुक्षितोदः गात्रावसादानिलसन्निरोधाः।
विट्सङ्ग आध्मानमथाऽविपाको भविष्यतस्तस्य पुरःसराणि।

वातातिसार लक्षणमाह—

अल्पाल्पं शब्दशूलाढ्यं मारुतेनातिसार्य्यते। *
रुक्षं सफेनमच्छञ्च ग्रथितं वा मुहुर्मुहुः।

उदावर्त्तयतस्य वेगाद् वायुः प्रकोपमापद्यते पक्वाशयोपहन्यते। स वायुः कुपितोऽग्रावुपहते मूत्रखेदौ पुरीषाशयमुपहत्य ताभ्यां पुरीषं द्रवीकृत्यातीसाराय कल्पते। पित्तलस्य—पुन रम्ललवणकटुकक्षारोष्णतीक्ष्णातिभावनिषेविणः प्रततान्निसूर्य्यसन्तापोष्णमारुतोपहतगात्रस्य क्रोधेर्षाबहुलस्य पित्तं प्रकोपमापद्यते। तत् प्रकुपितं द्रवत्वादुष्माणमुपहत्य पुरीषाशयमाश्रितमौष्णत्वाद्द्रवत्वात् सरत्वाच्च भित्वा पुरीषं अतिसाराय कल्पते। श्लेष्मलस्य तु गुरुमधुरशीतस्निग्धोपसेविनः सम्पूरकस्याऽचिन्तयतो दिवाखप्नपरस्यालसस्य श्लेष्मा प्रकोपमापद्यते। स स्वभावाद् गुरुमधुरशीतस्निग्धः स्वस्तोऽग्निमुपहत्य सौम्यस्वभावात् पुरीषाशयमुपहत्योपक्लेद्य पुरीषमतिसाराय कल्पते। अखप्नादतिस्वप्नात् अयथाचलारम्भाद् भयशोकचित्तोद्वेगातियोगात्, शीतज्वरार्शोविकारातिकर्शनात् वा व्यापन्नाग्नेस्त्रयो दोषाः प्रकुपिता भूय एवाग्निमुपहत्य पक्वाशयमनुप्रविश्य अतिसारं सर्व्वदोषलिङ्गं जनयन्ति।

* **प्रपूर्त्तिः**—अनुक्तलक्षणम्—वातातिसारस्य—विबद्धमूत्रः, अन्त्रकूजनम्, शिथिलकट्यूरुजङ्घः। पित्तातिसारस्य—उष्णं, वेगवत्, मांसतोयप्रख्यम्, तीक्ष्णं (मक्षिकाणामपसर्पणेन ज्ञेयम्) श्लेष्मातिसारस्य—वेगाशङ्की सृष्टविट्कोऽपि भूयः।

तथा दग्धगुड़ाभासं सपिच्छापरिकर्त्तिकम् ।
शुष्कास्यो भ्रष्टपायुश्च हृष्टरोमा विनिष्टनन् ।

पित्तातिसारलक्षणमाह—

पित्तेन पीतमसितं हरितम् शाद्वलप्रभम् ।
सरक्तमतिदुर्गन्धं तृण्मूर्च्छादाहस्वेदवान् ।
सशूलपायुसन्तापं पाकवान्—

श्लेष्मातिसारलक्षणमाह—

श्लेष्मणा घनम् ।
पिच्छिलतन्तुमच्छेतं स्निग्धमांसं कफान्वितम् ।
अभीक्ष्णं गुरु दुर्गन्धं विबद्धमनुबद्धरुक् ।
निद्रालुरलसोऽन्नद्विड्लाल्यं सप्रवाहिकम् ।
सरोमहर्षः सोत्क्लेशो गुरुवस्तिगुदोदरः ।
कृतेऽप्यकृतसंज्ञश्च—

सन्निपातातिसारस्य लक्षणमाह—

सर्व्वात्मा कथ्यतेऽधुना ।
वराहस्नेहमांसाम्बुसदृशं सर्व्वरूपिणम् ।
कृच्छ्रसाध्यमतीसारं विद्याद्दोषत्रयोद्भवम् ।

शोकजातिसारमाह—

तैस्तैर्भावैः शोचतोऽल्पाशनस्य ।
वाष्पोष्मा वै वह्निमाविश्य जन्तोः ।
कोष्ठं गत्वा चोभयेत्तस्य रक्तम् ।
तच्चाधस्तात् काकणन्तीप्रकाशम् ।

निर्गच्छेद्वैविड्मिश्रं ह्यविड्वा।
निर्गन्धं वा गन्धवहातिसारः।
शोकोत्पन्नो—

असाध्यत्वमाह—

दुश्चिकित्स्योऽतिमात्रम्।
रोगो वैद्यैः कष्ट एष प्रदिष्टः। (क)

आमातिसारलक्षणमाह—

अन्नाजीर्णात् प्रद्रुताः क्षोभयन्तः।
कोष्ठं दोषाः सम्प्रदुष्टाः सभक्तं।
नानावर्णं नैकशः सारयन्ति।
शूलोपेतं षष्ठमेनं वदन्ति।

षण्णामप्यतिसाराणां संक्षेपेण द्वैविध्यमाह—

अतिसारः समासेन द्विधा सामो निरामकः।
सासृग् निरस्र—

सर्व्वातिसाराणामामलक्षणं पक्वलक्षणञ्चाह—

स्तब्धाद्ये गौरवादस्य मज्जति।
शकृद्दुर्गन्धि साटोपविष्टम्भार्त्तिप्रसेकिनः।
विपरीतो निरामस्तु कफात् पक्वोऽपि मज्जति।

(क) प्रवृत्तिः—अत्र भयजातिसारः पठनीयः, तल्लक्षणं यथा—भयेन क्षोभिते चित्ते सपित्तो द्रावयेच्छकृत्। वायुस्ततोऽतिसार्य्येत क्षिप्रमुष्णं द्रवं स्रवम्। वातपित्तसमैर्लिङ्गैराहुस्तद्वच्च शोकतः।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

इदानीं षट्संख्याधिक्यनिषेधार्थं मितराणामतिसाराणां दोषजेष्वे

वान्तर्भावमाह—

शरीरिणामतीसारः सम्भूतो येन केनचित् ।
दोषाणामेव लिङ्गानि कदाचिन्नातिवर्त्तते ।
स्नेहाजीर्णनिमित्तस्तु बहुशूलप्रवाहिकः ।
विसूचिकानिमित्तस्तु चान्योऽजीर्णनिमित्तजः ।
विषार्शः-क्रिमिसम्भूतो यथास्वं दोषलक्षणः ।

असाध्यलक्षणमाह—

पक्वजाम्बवसङ्काशं यकृत्पिण्डनिभं तनु ।
घृततैलवसामज्जवेशवारपयोदधि-
मांसधावनतोयाभं कृष्णं नीलारुणप्रभम् ।
मेचकं स्निग्धकर्बूरं चन्द्रकोपगतं घनम् ।
कुणपं मस्तुलुङ्गाभं सुगन्धि कुथितं बहु ।
तृष्णादाहतमःश्वासहिक्कापार्श्वास्थिशूलिनम् ।
संसूर्च्छारतिसम्मोहयुक्तं पक्वबलोगुदम् ।
प्रलापयुक्तञ्च भिषग्वर्ज्जयेदतिसारिणम् ।
असंवृतगुदं क्षीणं दूराध्मातमुपद्रुतम् ।
गुदे पक्वे गतोष्माणमतिसारकिणं त्यजेत् ।
श्वासशूलपिपासार्त्तं क्षीणं ज्वरनिपीड़ितम् ।
विशेषेण नरं वृद्धमतीसारो विनाशयेत् ।
शोफं शूलं ज्वरं तृष्णां श्वासं कासमरोचकम् ।
छर्द्दिं हिक्काञ्च मूर्च्छाञ्च दृष्ट्वातिसारिणं त्यजेत् ।

Indira Gandhi National

सासनिरसभेदेन सर्व्वातिमारान् विभज्य संप्रति पित्तातिसारस्यैवावस्थाविशेषं

रक्तातिसारमाह—

पित्तक्लन्ति यदात्यर्थं द्रव्यान्यश्नाति पैत्तिके ।
तदोपजायतेऽभोक्तुं रक्तातिसार उल्वणः ।
ज्वरं शूलं तृषं दाहं गुदपाकञ्च दारुणम् ।

द्रवसरणसाधर्म्यादतिसाराधिकार एव प्रवाहिकामाह—

वायुः प्रवृद्धो निचितं वलासं
नुदत्यधस्तादहिताशनस्य ।
प्रवाहतोऽल्पं बहुशो मलाक्तं ।
प्रवाहिकां तां प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥

वातादिभेदेन प्रवाहिकालक्षणमाह—

प्रवाहिका वातकृता सशूला
पित्तात् सदाहा सकफा कफाच्च ।
सशोणिता शोणितसम्भवा च ।
ताः स्नेहरूक्षप्रभवा मतास्तु ।

प्रवाहिकाया आमपक्वलक्षणमतिदेशेनाह—

तासामतीसारवदादिशेच्च ।
लिङ्गं क्रमञ्चामविपक्वताञ्च ।

अतिसारनिवृत्तिलक्षणमाह—

यस्योच्चारं विना मूत्रं सम्यग्वायुश्च गच्छति ।
दोषाग्नेर्लघुकोष्ठस्य स्थितस्तस्योदरामयः ।

ग्रहण्यधिकारः

ग्रहणीलक्षणमाह—

षष्ठी पित्तधरा नाम या कला परिकीर्त्तिता ।
पक्वमाशयमध्यस्था ग्रहणी सा प्रकीर्त्तिता ।
अग्न्यधिष्ठानमन्नस्य ग्रहणाद् ग्रहणी मता ।
अपक्वं धारयत्यन्नं पक्वां सृजति साप्यधः ।

अग्निदोषाद् ग्रहणीदुष्टिं दर्शयति—

ग्रहण्या बलमग्निर्हि स चापि ग्रहणीश्रितः ।
तस्मात् संदूषिते वह्नौ ग्रहणी सम्प्रदूष्यति ।

निवृत्तातिसारस्य ग्रहणीरोगोत्पत्तिमाह—

अतिसारे निवृत्तेऽपि मन्दाग्नेरहिताशिनः ।
भूयः सन्दुषितो वह्नि र्ग्रहणीमभिदूषयेत् ।

अतिसारग्रहणीरोगयोः समानाभसत्वात् को विशेष इत्याह—

सामं शकृन्निरामं वा जीर्णे येनातिसार्य्यते ।
सोऽतिसारोऽतिसरणादाशुकारी स्वभावतः ।

ग्रहणीदोषस्य स्वरूपं वर्णयन्नतीसारात् भूयो भेदानाह—

सामं सान्नमजीर्णेऽन्ने जीर्णे पक्वन्तु नैव वा ।
अकस्माद्वा मुहुर्वेद मकस्माच्छिथिलं मुहुः ।
चिरकृद् ग्रहणीदोषः सञ्चयाच्चोपवेशयेत् ।

ग्रहण्याः संख्यामाह—

सा चतुर्धा पृथग्दोषैः सन्निपाताच्च जायते ।

ग्रहण्यापूर्व्वरूपमाह—

प्रायूपं तस्य सदनं चिरात् पचनमस्त्रकः ।
प्रसेको वक्त्रवैरस्यमरुचिस्तृट् क्लमो भ्रमः ।
आनद्धोदरता कुक्षिः कर्णचेड़ोऽन्त्रकूजनम् ।

ग्रहण्याः सामान्यलक्षणमाह—

अथ जाते भवेज्जन्तुः शूनपादकरः कृशः ।
पर्व्वरुग्लौल्यटट्कुक्षिज्वरारोचकदाहवान् ।
उद्गीरेच्छुक्तितिक्ताम्ललोहधूमामगन्धिकम् ।
प्रसेकमुखवैरस्यतमकारुचिपीड़ितः ।

वातग्रहण्या विशिष्टहेतुमाह—

कटुतिक्तकषायातिरुक्षसंदुष्टभोजनैः ।
प्रमितानशनात्यध्ववेगनिग्रहमैथुनैः ।
मारुतः कुपितो वह्निं संछाद्य कुरुते गदान् ।

वातग्रहणीलक्षणमाह—

तस्यान्नं पच्यते दुःखं शुक्तपाकं खराङ्गता ।
कण्ठास्यशोषः क्षुत्तृष्णा तिमिरं कर्णयोः स्वनः ।
पार्श्वरुवङ्क्षणग्रीवारुगभीक्ष्णं विसूचिका ।
हृत्पीड़ाकार्श्यदौर्व्वल्यं वैरस्यं परिकर्त्तिका ।
गृद्धिः सर्व्वरसानाञ्च मनसः सदनन्तथा ॥
जीर्णे जीर्य्यति चाध्मानं भुक्ते स्वास्थ्यमुपैति च ।
सवातगुल्महृद्रोगप्लीहाशङ्की च मानवः ।
चिराद्दुःखं द्रवं शुष्कं तन्वामं शब्दफेनवत् ।
पुनः पुनः सृजेद्दच्चे कासश्वासार्द्दितोऽनिलात् ।

पित्तग्रहण्या विशिष्टहेतुसंप्राप्तीं आह—

कटूजीर्णं विदाह्यम्लक्षारादैः पित्तमुल्बणम् ।
आप्लावयद्वन्त्यनलं जलं न्तप्तमिवानलं ।

पित्तग्रहणीलक्षणमाह—

सोऽजीर्णं नीलपीताभः पीताभं सार्य्यते द्रवम् ।
पूत्यम्लोद्गारहृत्कण्ठदाहारुचितृड्दितः ।

श्लेष्मग्रहण्या विशिष्टहेतुमाह—

गुर्व्वतिस्निग्धशीतादिभोजनादतिभोजनात् ।
भुक्तमात्रस्य च स्वप्नाद्वन्त्यग्निं कुपितः कफः ।

तस्य लक्षणमाह—

तस्यान्नं पच्यते दुःखं हृल्लासच्छर्द्दिरोचकाः ।
आस्योपदेहमाधुर्य्यं कासष्ठीवनपीनसाः ।
हृदयं मन्यते स्त्यानमुदरं स्तिमितं गुरु ।
दुष्टो मधुर उद्गारः सदनं स्त्रीष्वहर्षणं ।
भिन्नामश्लेषसंसृष्टगुरुवर्च्चः प्रवर्त्तनम् ।
अकृशस्यापि दौर्व्वल्यमालस्यञ्च कफात्मके ।

प्रकृतिसमसमवेतारब्धायास्त्रिदोषग्रहण्या हेतुलक्षणमतिदेशेनाह—

पृथग्वातादिनिर्द्दिष्टहेतुलिङ्गसमागमे ।
त्रिदोषं निर्द्दिशेदेवं तेषां वक्ष्यामि भेषजं ।

संग्रहग्रहण्या लक्षणमाह—

अन्त्रकूजनमालस्यं दौर्व्वल्यं सदनन्तथा ।
द्रवं घनं सितं स्निग्धं सकटीवेदनं शकृत् ।
आमं बहु सपैच्छिल्यं सशब्दं मन्दवेदनम् ।
पक्षासम्मादृशाहाद्वा नित्यं वाप्यथ मुञ्चति ।

दिवा प्रकोपो भवति रात्रौ शान्तिं व्रजेच्च सा ।
दुर्विज्ञेया दुश्चिकित्स्या चिरकालानुबन्धिनी ।
सा भवेदामवातेन संग्रहग्रहणी मता ।

घटीयन्त्राख्यग्रहण्या लक्षणमाह—

स्वपतः पार्श्वयोः शूलं गलज्जलघटीध्वनिः ।
तं वदन्ति घटीयन्त्रमसाध्यं ग्रहणीगदम् ।

ग्रहणीप्रभृतीनां सुदुस्तरत्वमाह—

वातव्याध्यश्मरीकुष्ठमेहोदरभगन्दराः ।
अर्शांसि ग्रहणीत्यष्टौ महारोगाः सुदुस्तराः ॥

अर्शोऽधिकारः

अर्शसां निरुक्तिमाह—

अरिवत् प्राणिनो रंसकीलका विशसन्ति यत् ।
अर्शांसि तस्मादुच्यन्ते गुदमार्गनिरोधतः ।

अर्शसां सामान्यनिदानमाह—

यानसंक्षोभविषमकठिनोत्कटकासनात् ।
वस्तिनेत्राश्मलोष्ट्रोर्व्वीतलचेलादिघट्टनात् ।
भृशं शीताम्बुसंस्पर्शात् प्रततातिप्रवाहणात् ।
वातमूत्रशकृद्वेगधारणात्तदुदीरणात् ।
ज्वरगुल्मातिसारामग्रहणीशोफपाण्डुभिः ।
कर्शनाद्विषमाभ्यश्च चेष्टाभ्यो योषितां पुनः ।
आमगर्भप्रपतनात् गर्भवृद्धिप्रपीड़नात् ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

उत्तरकालजाता मर्शसां संप्राप्तिमाह—

ईदृशैश्चापरैर्वायुरपानः कुपितो मलम् ।
पायोर्वलीषु संधत्ते ताखभिष्यन्नमूर्त्तिषु । (क)
जायन्तेऽर्शांसि—

अर्शसां पूर्व्वरूपाण्याह—

तत्पूर्व्वलक्षणं मन्दवह्निता ।
विष्टम्भः सक्थिसदनं पिण्डिकोद्वेष्टनं भ्रमः ।
सादोऽङ्गे नेत्रयोः शोफः शक्रङ्गे दोऽथवा ग्रहः ।
कार्श्यमुद्गारबाहुल्यं कुक्षेराटोप एव च ।

गुदजानामप्यर्शसां सर्व्वदेहोपतापित्वं सोपपत्तिकमाह—

निवर्त्तमानोऽपानो हि तैरधोमार्गरोधतः ।
क्षोभयन्नानिलानन्यान् सर्व्वेन्द्रियशरीरगान् ।
तथा मूत्रशकृत्पित्तकफान् धातूंश्च साशयान् ।
मृद्नात्यग्निं ततः सर्व्वो भवति प्रायशोऽर्शसः ।
कृशो भृशं हतोत्साहो हीनः क्षामोऽतिनिष्प्रभः ।
असारो विगतच्छायो जन्तुजुष्ट इव द्रुमः ।

आविर्भावकालभेदात् शुष्कस्राविभेदाच्च सर्व्वेषामर्शसां समासतोद्वैविध्यमाह—

सहजन्मोत्तरोत्थानभेदाद्द्वेधा समासतः ।
शुष्कस्राविविभेदाच्च—

(क) प्रवृत्तिः—यथोक्तैः प्रकोपणैः प्रकुपिता दोषाः यथोक्तं प्रसृताः प्रधानधमनीरनु प्रपद्याऽधोगत्वा गुदमागत्य प्रदूष्य बली मांसप्ररोहान् जनयन्ति ।

गुदस्य प्रमाणमाह—

गुदः स्थूलान्त्रसंश्रयोऽर्द्धपञ्चाङ्गुल

वलीनां नामवर्णप्रमाणसन्निवेशानाह—

स्तस्मिंस्तिस्रोऽध्यर्द्धाङ्गुलाः स्थिताः
बल्यः प्रवाहणी तासामन्तर्मध्ये विसर्ज्जनी ।
बाह्या सम्वरणी तस्या गुदोष्ठो वहिरङ्गुले ।
यवाध्यर्द्धप्रमाणेन रोमाण्यत्र ततः परम् । (क)
शङ्खावर्त्तनिभा बल्य उपर्य्युपरिसंस्थिताः ।
गजतालुनिभाश्चापि वर्णतः सम्प्रकीर्त्तिताः ।

सर्व्वार्शसां विदोषजत्वं दर्शयति—

अर्शांसि खलु जायन्ते नासन्निपातिकैस्त्रिभिः ।
दोषैर्दोषविशेषात्तु विशेषः कथ्यतेऽर्शसाम् ।

सहजार्शसां हेतुमाह—

तत्र हेतुः सहोत्थानां वलीवीजोपतप्तताः ।
अर्शसां वीजतप्तिस्तु मातापित्रपचारतः ।
दैवाच्च ताभ्यां कोपो हि सन्निपातस्य नान्यतः ।

प्रसङ्गात् कुलजानामपरेषां व्याधीनामसाध्यत्वमाह—

सहजार्शसां

असाध्यमेव माख्याताः सर्व्वे रोगाः कुलोद्भवाः ।

(क) प्रपूर्त्तिः —तत्र स्थूलान्त्रप्रतिवद्धमर्द्धपञ्चाङ्गुलं गुदमाहुः । तस्मिन् वलय—स्तिस्रोऽध्यर्द्धाङ्गुलान्तरभूताः, प्रवाहणी विसर्ज्जनी सम्वरणी चेति चतुरङ्गुलायताः सर्व्वास्तिर्य्यगेकाङ्गुलोच्छ्रिताः ।

सहजार्शसां लक्षणमाह—

सहजानि विशेषेण रूक्षदुर्दर्शनानि च ।
अन्तर्मुखानि पाण्डूनि दारुणोपद्रवाणि च । (क)

उत्तरकालजातानामर्शसां संख्यामाह—

षोढ़ान्यानि पृथग्दोषसंसर्गनिचयास्रतः ।

वातोल्बणार्शसां विशिष्टं हेतुमाह—

कषायकटुतिक्तानि रूक्षशीतलघूनि च ।
प्रमिताल्पाशनं तीक्ष्णं मद्यं मैथुनसेवनम् ।
लङ्घनं देशकालौ च शीतौ व्यायामकर्म च ।
शोको वातातपस्पर्शौ हेतु र्वातार्शसां मतः ।

पित्तोल्बणार्शसां विशिष्टं हेतुमाह—

कटूम्ललवणोष्णानि व्यायामाग्न्यातपप्रभाः ।
देशकालावशिशिरौ क्रोधो मद्यमसूयनम् ।
विदाहि तीक्ष्णमुष्णञ्च सर्व्वं पानान्नभेषजम् ।
पित्तोल्बणानां विज्ञेयः प्रकोपे हेतुरर्शसाम् ।

श्लेष्मोल्बणार्शसां विशिष्टं हेतुमाह—

मधुरस्निग्धशीतानि लवणाम्लगुरूणि च ।
अव्यायामो दिवास्वप्नः शय्यासनसुखे रतिः ।
प्राग्वातसेवा शीतौ च देशकालावचिन्तनम् ।
श्लेष्मिकाणां समुद्दिष्टमेतत् कारणमर्शसां ।

प्रपूर्त्तिः—(क) तैरुपद्रुतः कृशोऽल्पभुक्, सिरासन्ततगातः, अल्पप्रजः, चौणरेताः, वामस्वरः, क्रोधनः, अल्पायुः, प्राणशिरोऽक्षिश्रवणरोगवान्, सततं अन्त्रकूजाटोपलेपारोचकप्रभृतिभिः पीड्यते ।

वातोल्बणार्शसां लक्षणमाह—

गुदाङ्कुरा वह्निनिलाः शुष्काश्विमचिमान्विताः ।
म्लानाः श्यावारुणाः स्तब्धा विशदाः परुषाः खराः ।
मिथो विसदृशा वक्रास्तीक्ष्णा विस्फुटिताननाः ।
विम्बीखर्जूरकर्कन्धूकार्पासीफलसन्निभाः ।
केचित् कदम्बपुष्पाभाः केचित् सिद्धार्थकोपमाः ।
शिरःपार्श्वांसकट्यूरुवङ्क्षणाद्यधिकव्यथाः ।
क्षुवथूद्गारविष्टम्भहृद्ग्रहारोचकप्रदाः ।
कासश्वासाग्निवैषम्यकर्णनादभ्रमावहाः ।
तैरार्त्तो ग्रथितं स्तोकं सशब्दं सप्रवाहिकम् ।
रुक्फेनपिच्छानुगतं विबद्धमुपवेश्यते ।
कृष्णत्वङ्नखविण्मूत्रनेत्रवक्त्रश्च जायते ।
गुल्मप्लीहोदराष्ठीलासम्भवस्तत एव च ।

पित्तोल्बणार्शसां लक्षणमाह—

पित्तोत्तरा नीलमुखा रक्तपीतासितप्रभाः ।
तन्वस्रस्राविणो विस्रास्तनवो मृदवः श्लथाः ।
शुकजिह्वायकृत्खण्डजलौकावक्त्रसन्निभाः ।
दाहपाकज्वरस्वेदतृण्मूर्च्छारुचिमोहदाः ।
सोष्माणो द्रवनीलोष्णपीतरक्तामवर्चसः ।
यवमध्या हरित्पीतहारिद्रत्वङ्नखादयः ।

श्लेष्मोल्बणार्शसां लक्षणमाह—

श्लेष्मोल्बणा महामूला घना मन्दरुजः सिताः ।
उत्सन्नोपचितस्निग्धस्तब्धवृत्तगुरुस्थिराः ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

पिच्छिलाः स्तिमिताः श्लक्ष्णाः कण्ड्वाढ्याः स्पर्शनप्रियाः ।
करीरपनसास्थ्याभास्तथा गोस्तनसन्निभाः ।
वङ्क्षणानाहिनः पायुवस्तिनाभिविकर्षिणः ।
सश्वासकासहृल्लासप्रसेकारुचिपीनसाः ।
मेहकृच्छ्रशिरोजाड्यशिशिरज्वरकारिणः ।
क्लैब्याग्निमार्दवच्छर्दिरामप्रायविकारदाः ।
वसाभसकफप्राज्यपुरीषाः सप्रवाहिकाः ।
न स्रवन्ति न भिद्यन्ते पाण्डुस्निग्धत्वगादयः ।

रक्तोल्वणार्शसां लक्षणमाह—

रक्तोल्वणा गुदे कीलाः पित्ताकृतिसमन्विताः ।
वटप्ररोहसदृशा गुञ्जाविद्रुमसन्निभाः ।
तेऽत्यर्थं दुष्टमुष्णञ्च गाढविट्कफपीडिताः ।
स्रवन्ति सहसा रक्तं तस्य चातिप्रवृत्तितः ।
भेकाभः पीड्यते दुःखैः शोणितक्षयसम्भवैः ।
हीनवर्णबलोत्साहो हतौजाः कलुषेन्द्रियः ।

रक्तजेषु दोषानुबन्धमाह—

तत्रानुबन्धोद्विविधः श्लेष्मणो मारुतस्य च ।

वातानुबन्धलक्षणमाह—

विट्श्यावं कठिनं रूक्षमधोवायुर्न वर्त्तते ।
तनुचारुणवर्णञ्च फेनिलञ्चासृगर्शसां ।
कट्यूरुगुदशूलञ्च दौर्बल्यं यदि चाधिकम् ।
तत्रानुबन्धोवातस्य हेतुर्यदि च रूक्षणम् ।

श्लेष्मानुबन्धलक्षणमाह—

शिथिलं श्वेतपीतञ्च विट् स्निग्धं गुरुशीतलम्।
यद्यर्शसां घनञ्चासृक् तन्तुमत् पाण्डु पिच्छिलम्।
गुदं सपिच्छं स्तिमितं गुरुस्निग्धञ्च कारणम्।
श्लेष्मानुबन्धो विज्ञेयस्तत्र रक्तार्शसां बुधैः।

दोषाश्रयभेदेनार्शसां साध्यासाध्यत्वमाह—

वाह्यायान्तु बलौ जातान्येकदोषोल्वणानि च।
अर्शांसि सुखसाध्यानि न चिरोत्पतितानि च।
द्वन्द्वजानि द्वितीयायां बलौ यान्याश्रितानि च।
कृच्छ्रसाध्यानि तान्याहुः परिसम्वत्सराणि च।
सहजानि त्रिदोषाणि यानि चाभ्यन्तरां बलिं।
जायन्तेऽर्शांसि संश्रित्य तान्यसाध्यानि निर्द्दिशेत्।

अवस्थाविशेषेण याप्यत्वमसाध्यत्वञ्चाह—

शेषत्वादायुषस्तानि चतुष्पादसमन्विते।
याप्यन्ते दीप्तकायाग्नेः प्रत्याख्येयान्यतोऽन्यथा।

अपरमसाध्यलक्षणमाह—

हस्ते पादे मुखे नाभ्यां गुदे वृषणयोस्तथा।
शोथो हृत्पार्श्वशूलञ्च यस्यासाध्योऽर्शसो हि सः।
हृत्पार्श्वशूलं संमोहश्छर्द्दिरङ्गस्य रुग् ज्वरः।
तृष्णा गुदस्य पाकश्च निहन्युर्गुदजातुरम्।
तृष्णारोचकशूलार्त्तमतिप्रस्रुतशोणितम्।
शोथातिसारसंयुक्तमर्शांसि क्षपयन्ति हि।

मेढ्रादिजान्यर्शांस्याह—

मेढ्रादिष्वपि वक्ष्यन्ते यथास्वं नाभिजानि च।
गण्डूपदास्यरूपाणि पिच्छिलानि मृदूनि च। (क)

चर्म्मकीलस्य संप्राप्तिपूर्व्वां निरुक्तिमाह—

व्यानो गृहीत्वा श्लेष्माणं करोत्यर्शस्त्वचो वहिः।
कीलोपमं स्थिरखरं चर्म्मकीलन्तु तद्विदुः।

वातादिभेदेन चर्म्मकीलस्य लक्षणमाह—

वातेन तोदपारुष्यं पित्तादसितवक्त्रता।
श्लेष्मणा स्निग्धता तस्य ग्रथितत्वं सवर्णता।

अग्निमान्द्याजीर्णाधिकारः

Indira Gandhi National

अग्निमान्द्यप्रतियोगिनमग्निपरिरक्षणसोपक्रमाह—

अन्नस्य पक्ता सर्व्वेषां पक्तॄणामधिकोमतः।
तन्मूलास्तेहि तद्वृद्धिक्षयवृद्धिक्षयात्मकाः।

(क) प्रवृत्तिः—प्रकुपितास्तु दोषा मेढ्रमभिप्रपन्नाः मांसशोणिते प्रदूष्य कण्डूं जनयन्ति। ततः कण्डूयनात् क्षत समुपजायते। तस्मिंश्च क्षते दुष्टमांसजाः प्ररोहाः पिच्छिलरुधिरस्राविणो जायन्ते कूर्चकिणः (सूक्ष्मदीर्घाङ्कुरसन्तानवन्तः) अभ्यन्तरं (मणेः) उपरिष्टाद्वा (बाह्यचर्म्मणि); ते तु शेफो विनाशयन्ति पुंस्त्वमुपघ्नन्ति वा। योनिमभिप्रपन्नाः सुकुमारान् दुर्गन्धान् पिच्छिलरुधिरस्राविणस्त्वक्वाकारान् कठोरान् जनयन्ति। त एवोर्द्ध्वमागताः श्रोत्राक्षिघ्राणवदनेष्वर्शांस्युपनिर्व्वर्त्तयन्ति। तत्र कर्णजेषु बाधिर्य्यं शूलं, पूतिकर्णता च। नेत्रजेषु वर्त्मावरोधः, वेदनास्रावः, दर्शननाशश्च। घ्राणजेषु प्रतिश्यायोऽतिमात्रं क्षवथुः, कृच्छ्रोच्छ्वासता, पूतिनस्यं, सानुनासिक वाक्यत्वं शिरोदुःखञ्च। वक्त्रजेषु कण्ठोष्ठतालूनामन्यतमस्मिंस्तैर्गद्गदवाक्यता, रसाज्ञानं मुखरोगाश्च भवन्ति।

च

तस्मात्तं विधिवद्युक्तैरन्नपानेन्धनैर्हितैः ।
पालयेत् प्रयतस्तस्य स्थितौ ह्यायुर्बलस्थितिः ।

चतुर्व्विधमग्निमाह—

मन्दस्तीक्ष्णोऽथविषमः समश्चेति चतुर्विधः ।
कफपित्तानिलाधिक्यात् तत्साम्याज्जाठरोऽनलः ।

चतुर्व्विधानामग्नीनां लक्षणमाह—

समा समाग्नेरशिता मात्रा सम्यग्विपच्यते ।
स्वल्पापिनैव मन्दाग्नेर्विषमाग्नेस्तु देहिनः ।
कदाचित् पच्यते सम्यक् कदाचिच्च न पच्यते ।
मात्रातिमात्राप्यशिता सुखं यस्य विपच्यते ।
तीक्ष्णाग्निरिति तं विद्यात् समाग्निः श्रेष्ठ उच्यते । (क)

विषमादीनां व्याधिकर्त्तृत्वमाह—

विषमो वातजान् रोगान् तीक्ष्णः पित्तनिमित्तजान् ।
करोत्यग्निस्तथा मन्दान्विकारान् कफसम्भवान् ।

(क) प्रपूर्त्तिः—अग्निरन्नस्य पाचकः । स चतुर्व्विधो भवति । दोषानभिपन्न एकी विक्रियामापन्नस्त्रिविधो भवति । विषमो वातेन, तीक्ष्णः पित्तेन, मन्दः श्लेष्मणा, चतुर्थः समः सर्व्वसाम्यादिति । तत्र यो यथाकालमन्नमुपयुक्तं सम्यक् पचति स समः समैर्दोषैः । यः कदाचित् सम्यक् पचति कदाचिदाध्मानशूलोदावर्त्तातिसारजठरगौरवान्त्रकूजनप्रवाहनानि कृत्वा स विषमः । यः प्रभूतमप्युपयुक्तमाशु पचति स तीक्ष्णः । स मुहुर्मुहुः प्रभूतमप्युपयुक्तमाशुवरं पचति । पाकान्ते च गलताल्वोष्ठशोषदाहसन्तापान् जनयति । यस्तु स्वल्पमप्युपयुक्तमुदरशिरोगौरवश्वासकासप्रसेकच्छर्द्दिगात्रसदनानि कृत्वा महता कालेन पचति स मन्दः ।

सर्व्वः सर्व्वत मात्राविचारः कार्य्य इति प्रतिपादयितुमाह—

मात्राशो सर्व्वकालं स्यान्मात्राह्यग्नेः प्रवर्त्तिका ।
मात्रां द्रव्याण्यपेक्षन्ते गुरूण्यपि लघून्यपि ।

गुरूणां लघूनाञ्च मात्रामाह—

गुरूणामर्द्धसौहित्यं लघूनां नातितृप्तता ।
मात्राप्रमाणं निर्द्दिष्टं सुखं यावद् विजीर्य्यति ।

हीनमात्रस्य भोजनस्य व्याधिहेतुतां दर्शयति—

भोजनं हीनमात्रन्तु न बलोपचयौजसे
सर्व्वेषां वातरोगाणां हेतुताञ्च प्रपद्यते ।

उक्तविधिपरीहारस्य दोषमाह—

यो हि भुङ्क्ते विधिं मुक्त्वा वह्निदोषकृतान् गदान् ।
स लौल्याल्लभते शीघ्रं वक्ष्यन्तेऽतः परन्तु ये ।

अजीर्णसाधारणहेतुमाह—

अत्यम्बुपानाहिषमाशनाच्च । संधारणात् स्वप्नविपर्य्ययाच्च ।
कालेऽपि सात्म्यं लघु चापि भुक्तं । मन्नं न पाकं भजते नरस्य ।
नचातिमात्रमेवान्न मामदोषाय केवलम् ।
हिष्टविष्टम्भिदग्धामगुरूरूक्षहिमाशुचि ।
विदाहि शुष्कमत्यम्बुप्लुतं वान्नं न जीर्य्यति ।
उपतप्तेन भुक्तञ्च शोकक्रोधक्षुधादिभिः ।

समशनादीनां अजीर्णहेतूनां लक्षणमाह—

मिश्रं पथ्यमपथ्यञ्च भुक्तं समशनं मतम् ।
विदग्धाध्यशनं भूयो भुक्तस्योपरिभोजनम् ।

अकाले बहु चाल्पं वा भुक्तन्तु विषमाशनम् ।
त्रीण्यप्येतानि मृत्युं वा घोरान् व्याधीन् सृजन्ति वा ।

अजीर्णानां षड्विधत्वं विभजते—

आमं विदग्धं विष्टब्धं कफपित्तानिलैस्त्रिभिः
चतुर्थन्तत्तु विज्ञेयं यदन्नविषसंज्ञकम् ।
पञ्चमं रसशेषन्तु षष्ठञ्च दिनपाकि यत् ।
अजीर्णं सप्तमं विद्यात् प्राकृतं प्रतिवासरम् ।

अजीर्णसामान्यलिङ्गमाह—

विबन्धोऽति प्रवृत्तिर्वा ग्लानि र्मारुतमूढ़ता ।
अजीर्णलिङ्गं सामान्यं विष्टम्भो गौरवं भ्रमः ।

आमाजीर्णलक्षणमाह—

तत्रामे गुरुतोत्क्लेदः शोथो गण्डाक्षिकूटगः ।
उद्गारश्च यथाभुक्त मविदग्धः प्रवर्त्तते ।

आमाजीर्णमभिधायाऽऽमस्यापरविकारकर्त्तृत्वमाह—

यत्रस्थमामं विरुजेत्तमेव । देशं विशेषेण विकारजातैः ।
दोषेण येनावततं शरीरं । तल्लक्षणैराममसमुद्भवैश्च ।

विदग्धाजीर्णलक्षणमाह—

विदग्धे भ्रमतृण्मूर्च्छा पित्ताच्च विविधा रुजः ।
उद्गारश्च सधूमास्लः स्वेदो दाहश्च जायते ।

विष्टब्धाजीर्णलक्षणमाह—

विष्टब्धे शूलमाध्मानं विविधा वातवेदनाः
मलवाताप्रवृत्तिश्च स्तम्भो मोहाङ्गपीड़नम् ।

Indira Gandhi National

अन्नविषाख्यस्याजीर्णस्य निदानमाह—

अभोजनादजीर्णातिभोजनाद्विषमाशनात् ।
असात्म्यगुरुशीतातिरूक्षसंदुष्टभोजनात् ।
विरेकवमनस्नेहविभ्रमाद् व्याधिकर्षणात् ।
देशकालर्त्तुवैषम्याद् वेगानाञ्च विधारणात् ।
दुष्यत्यग्निः सदुष्टोऽन्नं न तत् पचति लघ्वपि ।
अपच्यमानं शुक्तत्वं यात्यन्नं विषताञ्च तत् ।

अन्नविषाख्यस्याजीर्णस्य लक्षणमाह—

तस्य लिङ्गमजीर्णस्य विष्टम्भोऽङ्गञ्च सीदति ।
शिरसो रुक् च मूर्च्छा च भ्रमः पृष्ठकटीग्रहः ।
जृम्भाङ्गमर्द स्तृष्णा च ज्वरश्छर्दिः प्रवाहणम् ।
अरोचकोऽविपाकश्च—

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तस्यान्नविषस्य पित्तादिसंसृष्टस्य भूरिदारुणव्याधिकर्त्तृत्वमाह—

घोरमन्नविषञ्च तत् ।
संसृज्यमानं पित्तेन दाहं तृष्णां सुखामयान् ।
जनयत्यम्लपित्तञ्च पित्तजांश्चापरान् गदान् ।
यक्ष्मपीनसमेहादीन् कफजान् कफसङ्गतः ।
करोति वातसंसृष्टं वातजांश्च बहून् गदान् ।
मूत्ररोगांश्च मूत्रस्थं कुक्षिरोगान् शकृद्गतम् ।
रसादिभिश्च संसृष्टं कुर्य्याद्रोगान् रसादिजान् ।

जीर्णेऽप्याहारे कदाचिदाहारसारो रसोऽजीर्णः स्यादतो

रसशेषाजीर्णलक्षणमाह—

अश्रद्धा हृद्व्यथा शुद्धेऽप्युद्गारे रसशेषतः ।

अजीर्णस्योपद्रवमाह—

मूर्च्छा प्रलापो वमथुः प्रसेकः सदनं भ्रमः ।
उपद्रवा भवन्त्येते मरणं वाप्यजीर्णतः ।

अजीर्णकारणमतिभोजनं निन्दन्नारोग्यमूलं परिमिताहारं स्तौति—

अनात्मवन्तः पशुवद्भुञ्जते येऽप्रमाणतः
रोगानीकस्य ते मूलमजीर्णं प्राप्नुवन्ति हि ।
न तत् परिमिताहारा लभन्ते विदितागमाः ।
मूढास्तदजितात्मानो लभन्ते ऽशनलोलुपाः ।

जीर्णाहारस्य लक्षणमाह—

उद्गारशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गो यथोचितः ।
लघुता क्षुत्पिपासा च जीर्णाहारस्य लक्षणम् ।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

अलसकविसूचिकाविलम्बिकाधिकारः

अलसकविसूचीकयोर्निदानसम्प्राप्ती आह—

पीड्यमाना हि वातादा युगपत्तेन कोपिताः ।
आमेनान्नेन दुष्टेन तदेवाविश्य कुर्व्वते ।
विष्टम्भयन्तोऽलसकं च्यावयन्तो विसूचिकाम् ।
अधरोत्तरमार्गाभ्यां सहसैवाजितात्मनः ।

अलसकस्य निरुक्तिमाह—

प्रयाति नोर्द्ध्वं नाधस्तादाहारो न च पच्यते ।
आमाशयेऽलसीभूतस्तेन सोऽलसकः स्मृतः ।

विसूचिकाया निरुक्तिमाह—

विविधे वेदनोद्भेदैर्वातादेर्भृशकोपतः ।
सूचीभिरिव गात्राणि विध्यतीति विसूचिका ।

विसूचिकायाः सामान्यलक्षणमाह—

मूर्च्छातिसारो वमथुः पिपासा । शूलोभ्रमोद्वेष्टनजृम्भदाहाः ।
वैवर्ण्यकम्पौ हृदये रुजश्च । भवन्ति तस्यां शिरसश्च भेदः ।

तस्या वातादीनामाधिक्येन लक्षणमाह—

तत्र शूलभ्रमानाहकम्पस्तम्भादयोऽनिलात् ।
पित्ताज्ज्वरातिसारान्तर्दाहतृड्प्रलयादयः ।
कफाच्छर्द्यङ्गगुरुता वाक्सङ्गष्ठीवनादयः ।

अलसकं सविस्तरमाह—

विशेषाद् दुर्बलस्याल्पवह्नेर्वेगविधारिणः ।
पीड़ितं मारुतेनान्नं श्लेष्मणा रुद्धमन्तरा ।
अलसं क्षोभितं दोषैः शल्यत्वेनैव संस्थितम् ।
शूलादीन् कुरुते तीव्रांछर्दितोमारवर्ज्जितान् ।
सोऽलसो—

दण्डकालसकमाह—

ऽत्यर्थदुष्टास्तु दोषा दुष्टामवद्रवाः ।
यान्तस्तिर्य्यक् तनुं सर्वां दण्डवत् स्तम्भयन्ति चेत् ।
दण्डकालसकं नाम तं त्यजेदाशुकारिणम् ।

विसूचालसकयोरसाध्यलक्षणमाह—

यः श्यावदन्तौष्ठनखोऽल्पसंज्ञो वम्यर्दितोऽभ्यन्तरयातनेत्रः ।
क्षामस्वरः सर्वविमुक्तसन्धिर्यायान्नरः सोऽपुनरागमाय ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

विलम्बिकामाह—

दुष्टन्तु भुक्तं कफमारुताभ्यां प्रवर्त्तते नोर्द्ध्वमधश्च यस्य
विलम्बिकां तां भृशदुश्चिकित्सा माचक्षते शास्त्रविदः पुराणाः ।

———

क्रिम्यधिकारः

क्रिमिनिदानमाह—

अजीर्णभोजी मधुराम्लनित्यो द्रवप्रियः पिष्टगुड़ोपभोक्ता ।
व्यायामवर्ज्जी च दिवाशयानो विरुद्धभुक् संलभते क्रिमींस्तु ।

क्रिमीणामाश्रयभेदेन द्वैविध्यं, जन्मभेदेन चतुर्विधत्वं, नामभेदेन च विंशतिप्रकारत्वं दर्शयन्नाह—

क्रिमयश्च द्विधा प्रोक्ता बाह्याभ्यन्तरभेदतः ।
बहिर्मलकफासृग्विड् जन्मभेदाच्चतुर्विधाः ।
नामतो विंशतिविधा

बाह्यानां नामवर्णाकृत्याश्रयोद्भवान् विवृणोति—

बाह्या स्तत्र मलोद्भवाः ।
तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः केशाम्बराश्रयाः ।
बहुपादाश्च सूक्ष्माश्च यूकालिक्षाश्च नामतः ।
द्विधा ते कोठपिड़काः कण्डूगण्डान् प्रकुर्वते ।

आभ्यन्तरक्रिमीणां प्रवहमाह—

आमपक्वाशय स्तेषां प्रसवः प्रायशः स्मृतः ।

विंशतेः क्रिमिजातीनां कारणवैविध्यमाह—

विंशतेः क्रमिजातीनां त्रिविधः सम्भवः स्मृतः ।
कफरक्तपुरीषाणि तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ।

कफरक्तपुरीषजानां क्रिमीणां निदानविशेषमाह—

माषपिष्टाम्ललवणगुड़शाकैः पुरीषजाः ।
मांसमत्स्यगुड़क्षीरदधिशुक्तैः कफोद्भवाः ।
विरुद्धाजीर्णशाकाद्यैः शोणितोत्था भवन्ति हि ।

जातेष्वाभ्यन्तरक्रिमिषु यल्लक्षणं दृश्यते तदाह—

ज्वरो विवर्णता शूलं हृद्रोगः सदनं भ्रमः ।
भक्तद्वेषोऽतिसारश्च सञ्जातक्रिमिलक्षणम् ।

आमाशयप्रभवानां कफजानां क्रिमीणां रूपनामकर्माण्याह—

कफादामाशये जाता बृहाः सर्पन्ति सर्वतः ।
पृथुब्रध्ननिभाः केचित् केचिद्गण्डूपदोपमाः ॥
रूढ़धान्याङ्कुराकारा स्तनुदीर्घा स्तथाणवः ।
श्वेतास्ताम्रावभासाश्च नामतः सप्तधा तु ते ।
अन्त्रादा उदरावेष्टा हृदयादा महागुदाः
चुरवो दर्भकुसुमाः सुगन्धास्ते च कुर्वते ।
हृल्लासमास्यस्रवणं मविपाकं मरोचकम् ।
प्रतिश्यायं शिरोरोगं हृद्रोगं वमथुं तथा ।
मूर्च्छाछर्दिज्वरानाहकार्श्यक्षवथुपीनसान् ।

रक्तवाहिशिरास्थानप्रभवानां रक्तजक्रिमीणां रूपनामकर्माण्याह—

रक्तवाहिशिरास्थानरक्तजा जन्तवोऽनवः ।
अपादा वृत्तताम्राश्च सौक्ष्म्यात् केचिददर्शनाः ।
केशादा रोमविड्भंसा रोमद्वीपा उड़म्बराः
षट् ते कुष्ठैककर्माणः सहसौरसमातरः ।

पक्वाशयप्रभवानां पुरीषजानां क्रिमीणां नामरूपकर्म्माण्याह—

पक्वाशये पुरीषोत्था जायन्तेऽधोविसर्पिणः ।
वृद्धास्ते स्युर्भवेयुश्च ते यदामाशयोन्मुखाः ।
तदास्योद्गारनिश्वासाः विड्गन्धानुविधायिनः ।
दीर्घाणां शुकसङ्काशा वृत्ता स्थूलाः सितासिताः ।
ते पञ्चनाम्ना क्रिमयः ककेरुकमकेरुकाः ।
सौसुरादाः सशूलाख्या लेलिहा जनयन्ति हि ।
विड्भेदशूल वष्टम्भकार्श्यपारुष्यपाण्डुताः ।
रोमहर्षाग्निसदनं गुदकण्डुर्बिमार्गगाः । (क)

पाण्डुकामलाकुम्भकामलाहलीमकाधिकारः

आदौ पाण्डुरोगस्य निदानसम्प्राप्तिलक्षणानि बीजरूपाण्याह—

पाण्डुरोगाः स्मृताः पञ्च वातपित्तकफैस्त्रयः ।

(क) प्रवृत्तिः—चरकदर्शिना वाग्भटेन यदुक्तं क्रिमिनिदानप्रस्तावे तदेव बाहुल्येनेहमाधवेनोद्धृतम् । अस्माभिस्तु शिष्वहिताय क्रिमीनां सुश्रुतोक्त नामरूपकर्म्माण्युद्धियन्ते इहानुक्तानि—अथवा विथवाः किम्पास्त्रिपा गण्डूपदास्तथा । चुरवो द्विमुखाश्चैव सप्तैवैते पुरीषजाः । श्वेताः सूक्ष्मास्तदन्ये ते गुदं प्रतिसरन्ति च । तेषामेवापरे पुच्छैः पृथवश्च भवन्ति हि । दर्भपुष्पाः सहापुष्पाः प्रलूनाश्चिपिटास्तथा । पिपीलिका दारुणाश्च कफकोपसमुद्भवाः । रोमशा रोममूर्द्धानः सपुच्छाः श्यावमण्डलाः । रूढधान्याङ्कुराकाराः शुक्लास्ते तनवास्तथा । केशरोमनखादाश्च दन्तादाः किक्किशास्तथा । कुष्ठजाश्च परीसर्पा ज्ञेयाः शोणितसम्भवाः । ते सरक्ताश्च कृष्णाश्च स्निग्धाश्च पृथवस्तथा । रक्ताधिष्ठानजान् प्रायो विकारान् जनयन्ति ते । शरीरसहजास्त्वेवैकारिकाः क्रिमयो विंशतेरप्यधिका भवन्ति यदाह चरकः—"इह खल्वग्निवेश, विंशतिविधाः क्रिमयः पूर्व्वमुद्दिष्टा नानाविधेन प्रविभागेनान्यत्र सहजेभ्य" इति ।

चतुर्थः सन्निपातेन पञ्चमो भक्षणान्मृदः ।
दोषाः पित्तप्रधानास्तु यस्य कुप्यन्ति धातुषु ।
शैथिल्यं तस्य धातूनां गौरवञ्चोपजायते ।
ततो वर्णबलस्नेहा ये चान्येप्योजसो गुणाः ।
व्रजन्ति क्षयमत्यर्थं दोषदुष्यप्रदूषणात् ।
सोऽल्परक्तोऽल्पमेदस्को निःसारः शिथिलेन्द्रियः ।
वैवर्ण्यं भजते तस्य हेतुं शृणु सलक्षणम् ।

पाण्डुरोगस्य सामान्यहेतुमाह—

क्षाराम्ललवणात्युष्णविरुद्धासात्म्यभोजनात् ।
निष्पावमाषपिण्याकतिलतैलनिषेवणात् ।
विदग्धेऽन्ने दिवास्वप्नाद्व्यायामान्मैथुनात्तथा ।
प्रतिकर्म्मविषमयात्तु वेगानाञ्च विधारणात् ।
कामचिन्ताभयक्रोधशोकोपहतचेतसः ।

सम्प्राप्तिमाह—

समुद्रिक्तन्तथा पित्तं हृदये समवस्थितम् ।
वायुना वलिना क्षिप्तं स्रोतोभिर्दशभिः सृतम् ।
प्रपन्नं केवलं देहं त्वङ्मांसान्तरमाश्रितम् ।
प्रदूष्य कफवातासृक्त्वङ्मांसानि करोति तत् ।
वर्णान् हरितहारिद्रान् पाण्डून् बहुविधांस्त्वचि ।
स पाण्डुरोग इत्युक्तः

पूर्व्वरूपमाह—

तस्य लिङ्गं भविष्यतः ।
हृदयस्पन्दनं रौक्ष्यं स्वेदाभावः श्रमस्तथा ।

Indira Gandhi National

सम्भूतेऽस्मिन् भवेत् सर्व्वः कर्णं च्छेड़ो हतानलः ।
दुर्व्वलः सदनोन्निद्रश्रमभ्रमनिपीड़ितः ।
गात्रशूलज्वरश्यासगौरवारुचिमान् नरः ।
मृदितैरिव मात्रैश्च पीड़ितैर्मथितैरिव ।
शूनाक्षिकूटो हरितः शीर्णलोमा हतप्रभः ।
कोपनः शिशिरद्वेषी निद्रालुः ष्ठीवनोऽल्पवाक् ।
पिण्डिकोद्वेष्टकव्यूरुपादरुक सदनानि च ।
भवन्त्यारोहणायासै र्विशेषश्चात्र वक्ष्यते ।

वातजपाण्डुरोगस्य निदानविशेषं लक्षणञ्चाह—

आहारैरुपचारैश्च वातलैः कुपितोऽनिलः ।
जनयेत् कृच्छ्रपाण्डुत्वं तथा रुक्षारुणाङ्गताम् ।
अङ्गमर्द्दं रुजं तोदं कम्पं पार्श्वशिरोरुजम् ।
शकृच्छोषास्य वैरस्यशोफानाहबलक्षयान् ।

पित्तजपाण्डुरोगस्य निदानविशेषं लक्षणञ्चाह—

पित्तलस्याचितं पित्तं यथोक्तैः खैः प्रकोपनैः ।
दूषयित्वा तु रक्तादीन् पाण्डुरोगाय कल्पते ।
स पीतो हरिताभो वा ज्वरदाहसमन्वितः ।
तृष्णामूर्च्छापरीतस्तु पीतमूत्रशकृन्नरः ।
खेदनः शीतकामश्च न चान्नमभिनन्दति ।
कटूकास्यो नचास्योष्णमपशेतेऽम्ल मेव वा ।
उद्गारोऽम्लो विदाहश्च विदग्धेऽन्नेऽस्य जायते ।
दौर्गन्ध्यं भिन्नवर्चस्त्वं दौर्व्वल्यं तम एव च ।

निदानसंप्राप्तिपूर्व्वकं श्लेष्मजपाण्डुरोगस्य लक्षणमाह—

विबद्धैः श्लेष्मलैः श्लेष्मा पाण्डुरोगं स पूर्व्ववत्।
करोति गौरवं तन्द्रां छर्द्दिं श्वेतविभासताम्।
प्रसेकं लोमहर्षञ्च मादं मूर्च्छां भ्रमं क्लमम्।
श्वासकासौ तथालस्य मरुचिं वाक्खरग्रहम्।
शुक्लमूत्राक्षिवर्च्चस्त्वं कटुरुक्षोष्णकामिता।
श्वयथुर्मधुरास्यत्वमिति पाण्डामयः कफात्।

प्रकृतिसमसमवायारब्धस्य त्रिदोषजपाण्डुरोगस्य निदानलक्षणे चातिदेशेनाह—

सर्व्वान्नसेविनः सर्व्वे दुष्टा दोषा स्त्रिदोषजम्।
त्रिदोषलिङ्गं कुर्व्वन्ति पाण्डुरोगं सुदुःसहम्।

सद् यथादोष प्रकोपद्वारेण पाण्डुरोगं जनयति तदाह—

मृत्तिकादनशीलस्य कुप्यत्यन्यतमो मलः।
कषाया मारुतं पित्तं ऊषरा मधुरा कफं।
कोपयेन्मृद्रसादींश्च रौक्ष्याद्रुक्षञ्च रुक्षयेत्।
पूरयत्यविपक्वैव स्रोतांसि निरुणद्ध्यपि।
इन्द्रियाणां बलं हत्वा तेजो वीर्य्यौजसी तथा।
पाण्डुरोगं करोत्याशु बलवर्णाग्निनाशनं।
शूनाक्षिकूटगण्डभ्रूः शूनपान्नाभिमेहनः।
पुरीषं क्रिमिमन्मुञ्चेत् भिन्नं सासृक् कफं नरः।

असाध्यलक्षणमाह—

पाण्डुरोगश्चिरोत्पन्नः खरीभूतो न सिध्यति।
काल प्रकर्षाच्छ्वानां यो वा पीतातिपश्यति।

वद्वाल्पविट् सहरितं सकफं याऽतिसार्य्यते ।
दीनः श्वेतातिदिग्धाङ्गश्छर्द्दिमूर्च्छातृड्दर्द्दितः ।
स नात्यसृक् क्षयाद् यश्च पाण्डुः शेतत्व माप्नुयात् ।
पाण्डुदन्तनखो यस्तु पाण्डुनेत्रश्च यो भवेत् ।
पाण्डु-संघातदर्शी च पाण्डुरोगी विनश्यति ।
अन्तेषु शूनं परिहीनमध्यं म्लानन्तथान्तेषु च मध्यशूनं ।
गुदे च शेफस्यथ मुष्कयोश्च शूनं प्रताम्यन्तमसंज्ञकल्पं ।
विवर्ज्जयेत् पाण्डुकिनं यशोऽर्थी तथातिसारज्वरपीड़ितञ्च ।

पाण्डुरोगावस्थायां कामलामाह—

पाण्डुरोगो तु योऽत्यर्थं पित्तलानि निषेवते ।
तस्य पित्तमसृक् मांसं दग्ध्वा रोगाय कल्पते ।
हारिद्रनेत्रः स भृशं हारिद्रत्वङ्नखाननः ।
रक्तपीतशकृण्मूत्रो भेकवर्णो हतेन्द्रियः ।
दाहाविपाकदौर्व्वल्यं सदनारुचिकर्षितः ।
कामला बहुपित्तैषा कोष्ठशाखाश्रया मता ।

पाण्डुरोगं विनापि भवतीत्याह—

भवेत् पित्तोल्वणस्यासौ पाण्डरोगादृतेऽपि च ।

कोष्ठश्रितां कामलामाह—

तत्र कोष्ठाश्रितायान्तु कामलायां विशेषतः ।
तिलपिष्टनिभं वर्च्चस्तदा सृजति कामली ।
रुद्धमार्गं यदा पित्तं श्लेष्मणा कुपितेन हि ।

शाखाश्रितां कामलामाह—

शाखास्थायाः कामलायाः शृणु मे हेतुलक्षणम् ।

रूक्षशीतगुरुस्वादुव्यवायैर्वेगनिग्रहैः ।
कफ-संमूर्च्छितो वायुः स्थानात् पित्तं क्षिपेद्वहिः ।
हारिद्रमूत्रनेत्रत्वक् श्वेतवर्चास्तदा नरः ।
भवेत् साटोपविष्टम्भो गुरुणा हृदयेन च ।
दौर्ब्बल्याल्पाग्निपार्श्वार्त्तिहिक्काश्वासारुचिज्वरैः ।
क्रमेणाल्पेन सज्येत पित्ते शाखासमाश्रिते ।

कामलाया अवस्थान्तरं कुम्भकामलामाह—

कालान्तरात् खरीभूता कृच्छ्रास्यात् कुम्भकामला ।

कामलाया असाध्यलक्षणमाह—

कृष्णपीतशकृन्मूत्रो भृशं शूनश्च मानवः ।
सरक्ताक्षिमुखच्छर्द्दिर्विन्मूत्रो यश्च ताम्यति ।
दाहारुचितृड़ानाह तन्द्रामोहसमन्वितः ।
नष्टाग्निसंज्ञः क्षिप्रं हि कामलावान्विपद्यते ।

कुम्भकामलाया असाध्यलक्षणमाह—

छर्द्दिरोचकहृल्लासज्वरक्लमनिपीड़ितः ।
नश्यति श्वासकासार्त्तो विड्भेदी कुम्भकामली ।

हलीमकलक्षणमाह—

यदा तु पाण्डोर्व्वर्णः स्याद्धरितः श्यावपीतकः ।
वलोत्साहक्षयस्तन्द्रा मन्दाग्नित्वं मृदुज्वरः ।
स्तीष्वहर्षो ऽङ्गमर्द्दश्च दाहस्तृष्णारुचिर्भ्रमः ।
हलीमकं तदा तस्य विद्यादनलपित्ततः ।

———

रक्तपित्ताधिकारः

रक्तपित्तहेतुं संप्राप्तिञ्चाह—

धर्म्मव्यायामशोकाध्वव्यवायैरतिसेवितैः ।
तीक्ष्णोष्णक्षारलवणैरम्लैः कटुभिरेव च ।
पित्तं विदग्धं स्वगुणैर्विदहत्याशु शोणितं ।

सोपपत्तिकं रक्तपित्तस्य निरुक्तिमाह—

पित्तं रक्तस्य विकृतेः संसर्गाद्दूषणादपि ।
गन्धवर्णानुवृत्तेश्च रक्तेन व्यपदिश्यते ।

ऊर्द्ध्वाधः प्रवृत्तस्य रक्तपित्तस्य मार्गं दर्शयति—

ततः प्रवर्त्तते रक्तं मूर्द्ध्वाधो द्विधापि वा ।
ऊर्द्ध्वं नासाक्षिकर्णास्यैर्मेढ्रयोनिगुदैरधः ।
कुपितं रोमकूपैश्च समस्तैस्तत् प्रवर्त्तते ।

यथोर्द्ध्वमधो वा द्विधा वा प्रवर्त्तते तथा दर्शयन्नाह—

आमाशयाद् व्रजेदूर्द्ध्वमधः पक्वाशयाद् व्रजेत् ।
विदग्धयोर्द्वयोश्चापि द्विधाभागं प्रवर्त्तते ।
केचित् सयकृतः प्लीह्नः प्रवदन्त्यस्रजो गतिम् ।

पूर्व्वरूपाण्याह—

सदनं शीतकामित्वं कण्ठधूमायनं वमिः ।
लोहलोहितमत्स्यामगन्धास्यत्वं स्वरक्षयः ।
शिरोगुरुत्वमरुचिः कासः श्वासोभ्रमः क्लमः ।
नीललोहितपीतानां वर्णानामविवेचनम् ।
स्वप्ने तद्वर्णदर्शित्वं भवत्यस्मिन् भविष्यति ।

Centre for the Arts

कफज रक्तपित्तलक्षणमाह—

सान्द्रं सपाण्डुसस्नेहं पिच्छिलञ्च कफान्वितं ।

वातज रक्तपित्तलक्षणमाह—

श्यावारुणं सफेनञ्च तनु रूक्षञ्च वातिकं ।

पैत्तिक रक्तपित्तलक्षणमाह—

रक्तपित्तं कषायाभं कृष्णं गोमूत्रसन्निभं ।
मेचकागारधूमाभ मञ्जनाभञ्च पैत्तिकं ।

संसृष्टस्य तथा सन्निपातस्य रक्तपित्तस्य लक्षणमतिदेशेनाह—

संसृष्टलिङ्गं संसर्गात्त्रिलिङ्गं सान्निपातिकं ।

मार्गविशेषकृतस्य कफादिसम्बन्धस्य प्रतिपादनार्थमाह—

ऊर्द्ध्वगं कफसंसृष्ट मधोगं पवनानुगं ।
द्विमार्गं कफवाताभ्या मुभाभ्या मनुवर्त्तते ।*

मार्गभेदेन साध्यासाध्यत्वमाह—

ऊर्द्ध्वं साध्य मधो याप्य मसाध्यं युगपद्गतं ।

साध्यत्वमाह—

एकमार्गं बलवतो नातिवेगं नवोत्थितं ।
रक्तपित्तं सुखे काले साध्यं स्यान्निरुपद्रवं ।

---

* अवातीवसुलभप्रतीतिश्चरकोक्तिर्यथा—"मार्गे पुनरस्य द्वौ—ऊर्द्ध्वाधश्च तदहुश्लेष्मणि शरीरे श्लेष्मसंसर्गादूर्द्ध्वं प्रपद्यमानं कर्णनासिकानेत्रास्येभ्यः प्रच्यवते । बहुवाते तु शरीरे वातसंसर्गादधः प्रपद्यमानं मूत्रपुरीषमार्गाभ्यां प्रच्यवते । बहु वातश्लेष्मणि तु शरीरे वातश्लेष्मसंसर्गाद् द्वावपि मार्गौ प्रपद्यते । तौ मार्गौ प्रपद्यमानं सर्व्वेभ्य एव यथोक्तेभ्यः स्रोभ्यः प्रच्यवते शरीरस्य ।

दोषावस्थाभेदेन साध्यासाध्ययापाल्यमाह—

एकदोषानुगं साध्यं द्विदोषं याप्यमुच्यते ।
यत्त्रिदोषमसाध्यं स्यान्मन्दाग्नेरतिवेगवत् ।
व्याधिभिः क्षीणदेहस्य वृद्धस्यानशनस्य यत् ।
यच्चोभयाभ्यां मार्गाभ्यामतिमात्रं प्रवर्त्तते ।
तुल्यं कुणपगन्धेन रक्तं कृष्णमतीव च ।
क्षीणस्य कासमानस्य यच्च तच्च न सिध्यति ।
यद्द्विदोषानुगं यद्वा शान्तं शान्तं प्रकुप्यति ।
मार्गान्मार्गं चरेद् यद्वा याप्यं पित्तमसृक् च तत् ।

रक्तपित्तस्योपद्रवमाह—

दौर्व्वल्यं श्वासकासज्वरवमथमदाः पाण्डुतादाहमूर्च्छाः
भुक्ते घोरो विदाह स्त्वधृतिरपि सदा हृद्यतुला च पीड़ा ।
तृष्णा कोष्ठस्य भेदः शिरसि च तपनं पूतिनिष्ठीवनत्वं ।
भक्तद्वेषाविपाकौ विकृतिरपि भवेत् रक्तपित्तोपसर्गाः ।

वर्ज्जनीयस्य लक्षणमाह—

मांसप्रक्षालनाभं कुथितमिव च यत् कर्द्दमाम्भोनिभम्वा
मेदःपूयास्रकल्पं यल्लुदिव यदि वा पक्वजम्बूफलाभं ।
यत् कृष्णं यच्च नीलं भृशमति कुणपं यत्र चोक्ता विकाराः ।
तद्वर्ज्जं रक्तपित्तं सुरपतिधनुषा यच्च तुल्यं विभाति ।

अपरमसाध्यलक्षणमाह—

येन चोपहतो रक्तं रक्तपित्तेन मानवः ।
पश्येद्दृश्यं वियच्चापि तच्चासाध्यमसंशयम् ।

लोहितं छर्द्दयेद्यस्तु बहुशो लोहितेक्षणः ।
लोहितोद्गारदर्शी च म्रियते रक्तपैत्तिकः ।

राजयक्ष्माधिकारः

यक्ष्मणो निरुक्तिं प्रागुत्पत्तिमाह—

यस्मात् स राज्ञः प्रागासीद्राजयक्ष्मा ततो मतः ।
स यक्ष्मा हुङ्कृतोऽश्विभ्यां मानुषं लोकमागतः ।
लब्ध्वा चतुर्विधं हेतुं समाविशति मानवम् ।

यक्ष्मणो हेतुचतुष्टयमाह—

अयथाबलमारम्भं वेगसन्धारणं क्षयम् ।
यक्ष्मणः कारणं विद्याच्चतुर्थं विषमाशनं ।

यक्ष्मण स्त्रिदोषजत्वमाह—

एक एव मतः शोषः सन्निपातात्मको ह्यतः ।
उद्रेकात्तत्र लिङ्गानि दोषाणां निपतन्ति हि ।

यक्ष्मपूर्व्वरूपमाह—

कासाङ्गमर्द्दकफसंस्रवतालुशोष-
वम्यग्निसादमदपीनसकासनिद्राः ।
शोषे भविष्यति भवन्ति स चापि जन्तुः
शुक्लेक्षणो भवति मांसपरो रिरंसुः ॥
स्वप्नेषु काकशुकशल्लकिनीलकण्ठा
गृध्रा स्तथैव कपयः कृकलासकाश्च ।

तं वाहयन्ति स नदी विजलाश्च पश्य-
च्छुष्कां स्तरून् पवनधमदवार्द्दितांश्च । (क)

तत्र साहसिकं यक्ष्माणमाह—

युद्धाध्ययनभाराध्वलङ्घनप्लवनादिभिः ।
पतनैरभिघातैर्वा साहसैर्वा तथापरैः ।
अयथाबलमारम्भैर्जन्तोरुरसि विक्षते ।
वायुःप्रकुपितो दोषावुदीर्य्योभौ विधावति ।

साहसजस्य यक्ष्मण एकादशरूपाण्याह—

स शिरःस्थः शिरःशूलं करोति गलमाश्रितः ।
कण्ठोद्दंसञ्च कासञ्च स्वरभेदं मरोचकम् ।
पार्श्वशूलञ्च पार्श्वस्थो वक्षोभेदं गुदे स्थितः ।
जृम्भां ज्वरञ्च सन्धिस्थ उरस्थश्चोरसो रुजम् ।
क्षणाच्चोरसो रक्तं कासमानः कफानुगम् ।
जज्वरेणोरसा कृच्छ्रमुरःशूलो निरस्यति ।
इति साहसिकं यक्ष्मा रूपैरेतैः प्रपद्यते ।

(क) प्रवृत्तिः—पूर्वरूपं प्रतिश्यायो दौर्बल्यं दोषदर्शनम् । अदोषेष्वपि भावेषु कार्ये वीभत्सदर्शनम् । घृणित्वं मत्रतश्चापि बलमांसपरिक्षयः । स्त्रीमद्यमांसप्रियता प्रियताचावगुण्ठने । मक्षिकाघुणकेशानां तृणानां पतनानि च । प्रायोऽन्नपाने केशानां नखानाञ्चाभिवर्द्धनम् । पतत्रिभिः पतङ्गैश्चापदैश्चाभिधर्षणम् । स्वप्ने केशास्थिराशीनां भक्षनश्चाधिरोहणम् । जलाशयानां शैलानां वनानां ज्योतिषामपि । गृध्यतां जीयमानानां पततां यच्च दर्शनम् । प्रागूपं बहुरूपस्य तज्ज्ञेयं राजयक्ष्मणः ।

वेगसन्धारणात् यक्ष्माणमाह—

क्षोभत्वाद्वा घृणित्वाद्वा भयाद्वा वेगमागतम् ।
वातमूत्रपुरीषाणां निगृह्णाति यदा नरः ।
तदा वेगप्रतीघातात् वातपित्ते समीरयन् ।
ऊर्द्ध्वं तीर्य्यगधः कुर्य्यादिकारान् कुपितोऽनिलः ।

वेगरोधजस्य यक्ष्मण एकादशरूपाण्याह—

प्रतिश्यायञ्च कासञ्च स्वरभेदमरोचकम् ।
पार्श्वशूलं शिरःशूलं ज्वरमंसावमर्द्दनं ।
अङ्गमर्द्दं मुहुश्छर्द्दिं वर्चोभेदं त्रिलक्षणम् ।
रूपाण्येकादशैतानि यक्ष्मा यैरुच्यते महान् ।

क्षयजं यक्ष्माणमाह—

हर्षात्कण्ठाभयत्रासक्रोधशोकातिकर्षणात् ।
व्यवायानशनाभ्याञ्च शुक्रमोजश्च क्षीयते ।
ततः स्नेहक्षयाद्वायुर्वृद्धो दोषानुदीरयन् ।

क्षयजस्य यक्ष्मण एकादशरूपाण्याह—

प्रतिश्यायं ज्वरं कासमङ्गमर्द्दं शिरोरुजम् ।
श्वासं विड्भेदमरुचिं पार्श्वशूलं स्वरक्षयम् ।
करोति चांससन्तापमेकादशमिहाङ्गहृत् ।
लिङ्गान्याविदयन्त्येतान्येकादश महागदम् ।
संप्राप्तं राजयक्ष्माणं क्षयात् प्राणक्षयप्रदम् ।

विषमाशनजं यक्ष्माणमाह—

विविधान्यन्नपानानि वैषम्येन समश्नतः ।
जनयन्त्यामयान् घोरान् विषमान् मारुतादयः ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

स्रोतांसि रुधिरादीनां वैषम्याद्विषमं गताः ।
रुद्धा रोगाय कल्पन्ते पुष्यन्ति न च धातवः ।

विषमाशनजस्य यक्ष्मस्य एकादशरूपाण्याह—

प्रतिश्यायं प्रसेकञ्च कासं छर्दिमरोचकम् ।
ज्वरमंसाभितापञ्च हृद्ग्रहं रुधिरस्य च ।
पार्श्वशूलं शिरःशूलं स्वरभेदमथापि वा ।
कफपित्तानिलकृतं लिङ्गं विद्याद् यथाक्रमम् ।

हेतुलक्षणनिर्देशमुपसंहरन्नाह—

इति व्याधिसमूहस्य रोगराजस्य हेतुजम् ।
रूपमेकादशविधम् हेतुश्चोक्तश्चतुर्विधः ।

स्वस्थस्य धातुपोषणप्रकारमाह—

यथास्रे नोषणा पाकं शारीरा यान्ति धातवः ।
स्रोतसा च यथा खेन धातुः पुष्यति धातुना ।

धातुक्षयविवरणं साधारणसंप्राप्तिञ्चाह—

स्रोतसां सन्निरोधाच्च रक्तादीनाञ्च संक्षयात् ।
धातूष्मणाञ्चापचयाद्राजयक्ष्मा प्रवर्त्तते ।
तस्मिन् काले पचत्यग्नि र्यदन्नं कोष्ठमाश्रितम् ।
मलीभवति तत् प्रायः कल्पते किञ्चिदोजसे ।
रसः स्रोतःसु रुद्धेषु स्वस्थानस्थो विदह्यते ।
स ऊर्द्ध्वं कासवेगेन बहुरूपः प्रवर्त्तते ।

सामान्येन यक्ष्मण एकादशरूपाणि षट्रूपाणि चाह—

जायन्ते व्याधयश्चातः षड्डेकादशधा पुनः ।

येषां सङ्घातयोगेन राजयक्ष्मेति कल्प्यते ।
कासोऽसतापो वैस्वर्य्यं ज्वरः पार्श्वशिरोरुजः ।
शोणितश्लेष्मणश्छर्द्दिः श्वासः कोष्ठामयोऽरुचिः ।
रूपाण्येकादशैतानि यक्ष्मणः षड्डिमानि वा ।
कासोज्वरः पार्श्वशूलं स्वरवर्चो गदोऽरुचिः ।

साध्यासाध्यत्वमाह—

सर्व्वैरद्भिस्त्रिभिर्वापि लिङ्गैर्मांसबलक्षये ।
युक्तोवर्ज्यश्चिकित्स्यस्तु सर्व्वरूपोऽप्यतोऽन्यथा ।

एकादशरूपाणि विवृणोति—

घ्राणमूले स्थितः श्लेष्मा रुधिरं पित्तमेव वा ।
मारुताभ्यातशिरसोमारुतं श्यायते प्रति ।
प्रतिश्यायस्ततो घोरो जायते देहकर्षणः ।
पिच्छिलं बहुलं विस्रं हरितं श्वेतपीतकम् ।
कासमानो रसं यक्ष्मी निष्ठीवति कफानुगम् ।
अंसपार्श्वाभितापश्चतापः पादकरस्य च ।
ज्वरः सर्व्वाङ्गगश्चेति लक्षणं राजयक्ष्मणः ।
वातात् पित्तात् कफाद्रक्तात् कासवेगात् सपीनसात् ।
स्वरभेदो भवेद्वातादुच्चः क्षामश्चलः खरः ।
तालुकण्ठपरिशोषः पित्ताद्रक्तमसूयते ।
कफान्मदो विबद्धश्च स्वरः खुरुखुरायते ।
सन्नीरक्तविबन्धत्वात् स्वरः कृच्छ्रात् प्रवर्त्तते ।
कासातिवेगात् करुणः पीनसात् कफवातिकः ।

Centre for the Arts

पार्श्वशूलन्त्वनियतं सङ्कोचायामलक्षणम् ।
शिरःशूलं ससन्तापं यक्ष्मिणः स्यात् सगौरवम् ।
अतिखिन्ने शरीरे तु यक्ष्मिणो विषमाशनात् ।
कण्ठात् प्रवर्त्तते रक्तं श्लेष्माचोत्क्लिष्टसञ्चितः ।
रक्तं विवङ्गमार्गत्वात् मांसादीन् नानुपद्यते ।
आमाशयस्थमुत्क्लिष्टं बहुत्वात् कण्ठमेति वा ।
वातश्लेष्मविबन्धत्वादुरसः श्वासमृच्छति ।
दोषैरुपहते चाग्नौ सपिच्छमतिसार्य्यते ।
पृथग्दोषैः समस्तैर्व्वा जिह्वाहृदयसंश्रितैः ।
जायतेऽरुचिराहारे दुष्टैरर्थैश्च मानसैः ।

असाध्यलक्षणमाह—

महाशनं क्षीयमानमतीसारनिपीड़ितं ।
शूनमुष्कोदरञ्चैव यक्ष्मिणं परिवर्ज्जयेत् ।
शुक्लाक्ष मन्नद्वेष्टारमूर्द्ध्वश्वासनिपीड़ितं ।
कृच्छ्रेण वहुमेहन्तं यक्ष्मा हन्तीह मानवं ।

चिकित्सायोग्यत्वमाह—

ज्वरानुबन्धरहितं वलवन्तं क्रियासहम् ।
उपक्रमेदात्मवन्तं दोषाग्निमकृशं नरं ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

धातुक्षय-क्षतक्षीणाधिकारः

व्यवायादिजनितधातुक्षयानां राजयक्ष्मत्वं निरसन्नाह—

व्यवायशोकवाङ्क्यव्यायामाध्वोपवासतः ।
व्रणोरःक्षतपीड़ाभ्यां शोषानन्ये वदन्ति हि ।
केषाञ्चिदेव शोषोहि कारणैर्भेदमागतः ।
न तत्र दोष लिङ्गानां समस्तानां निपातनम् ।
क्षया एव हि ते ज्ञेयाः प्रत्येकं धातुसंक्षयात् ।

व्यवायशोषलक्षणमाह—

अवायशोषी शुक्लाक्षः क्षयलिङ्गैरुपद्रुतः ।
पाण्डुदेहो यथापूर्व्वं क्षीयन्ते चास्य धातवः ।
ध्यानशीलः स्रस्ताङ्ग शोकशोष्यपि तादृशः ।

Indira Gandhi National

जराशोषलक्षणमाह—

जराशोषी कृशो मन्दः स्वल्पबुद्धिबलेन्द्रियः ।
कम्पनोऽरुचिमान् भिन्नकांस्यपात्रहतः स्वरः ।
ष्ठीवति श्लेष्मणा हीनं गौरवारतिपीड़ितः ।
संप्रस्रुतास्यनासाक्षः शुष्करूक्षमलच्छविः ।

अध्वशोषलक्षणमाह—

अध्वशोषी च स्रस्ताङ्गः संभृष्टपरुषच्छविः ।
प्रसुप्तगात्रावयवः शुष्कक्लोमगलाननः ।

व्यायामशोषलक्षणमाह —

व्यायामशोषी भूयिष्ठ मेभिरेव समन्वितः ।
लिङ्गैरुरःक्षतकृतः संयुक्तश्च क्षतं विना ॥

व्रणशोषलक्षणमाह—

रक्तक्षयाद्देहनाभि स्तथैवाहारयन्त्रणात् ।
व्रणितस्य भवेच्छोषः स चासाध्यतमो मतः ।

क्षतनिदानमाह—

धनुषाऽऽयास्यतोऽत्यर्थं भारमुद्वहतो गुरुं ।
युध्यमानस्य बलिभिः पततो विषमोच्चतः ।
वृषं हयं वा धावन्तं दम्यं वान्यं निगृह्णतः ।
शिलाकाष्ठाश्मनिर्घातान् क्षिपतो निघ्नतः परान् ।
अधीयानस्य वात्युच्चै र्दूरं वा व्रजतो द्रुतं ।
महानदीं व्वा तरतो हयैर्वा सह धावतः ।
सहसोत्पततो दूरं तूर्णं चाति प्रनृत्यतः ।
तथान्यैः कर्म्मभिः क्रूरैर्भृशमभ्याहतस्य वा ।
विक्षते वक्षसि व्याधि र्बलवान् समुदीर्य्यते ।
स्त्रीषु चातिप्रसक्तस्य रूक्षाल्पप्रमिताशिनः ।

तस्य लक्षणमाह—

उरो विरुज्यतेऽत्यर्थं भिद्यतेऽथविभज्यते ।
प्रपीड्यते ततः पार्श्वे शुष्यत्यङ्गं प्रवेपते ।
क्रमाद्वीर्य्यं बलं वर्णो रुचिरग्निश्च हीयते ।
ज्वरो व्यथा मनोदैन्यं विड्भेदाग्निवधावपि ।
दुष्टः श्यावः सुदुर्गन्धः पीतो विग्रथितो बहुः ।
कासमानस्य चाभीक्ष्णं कफः सासृक्प्रवर्त्तते ।
स क्षतः क्षीयतेऽत्यर्थं तथा शुक्रौजसोः क्षयात् ।

पूर्व्वरूपमाह—

अव्यक्तलक्षणं तस्य पूर्व्वरूपमिति स्मृतं ।

क्षतक्षीणयोर्विशिष्टलक्षणमाह—

उरोरुक् शोणितच्छर्द्दिः कासोवैशेषिकः क्षते ।
क्षीणे सरक्तमूत्रत्वं पार्श्वपृष्ठकटिग्रहः ।

अवस्थाविशेषेण साध्यासाध्ययाप्यत्वमाह—

अल्पलिङ्गस्य दीप्ताग्नेः साध्योबलवतो नवः ।
परिसंवत्सरो याप्यः सर्व्वलिङ्गन्तु वर्ज्जयेत् ।

कासाधिकारः

Indira Gandhi National

कासस्यसामान्यहेतुं संप्राप्तिञ्चाह—

धूमोपघाताद्रजसस्तथैव । व्यायामरुक्षान्न निषेवनाच्च ।
विमार्गगत्वाच्च हि भोजनस्य । वेगावरोधात् क्षवथो स्तथैव ।
प्राणोहृदानानुगतः प्रदुष्टः । संभिन्नकांस्यस्वनतुल्यघोषः ।
निरेति वक्त्रात् सहसा सदोषो । मनीषिभिः कास इति प्रदिष्टः ।

कासस्यसंप्राप्तेरभेदात् कथं कासवेदनाशब्दानामनेकरूपतेत्याह—

हेतुभेदात् प्रतीघातभेदो वायोः सरंहसः ।
यद्रुजाशब्दवैषम्यं कासानामुपजायते ।

कासस्यसंख्यामाह—

पञ्चकासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः ।
क्षयायोपेक्षिताः सर्व्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरं ।

कासपूर्व्वरूपमाह—

पूर्व्वरूपं भवेत्तेषां शूकपूर्णगलास्यता ।
कण्ठे कण्डुश्च भोज्याना मवरोधश्च जायते ।

वातकासनिदानविशेषमाह—

रूक्षशीतकषायाल्पप्रमितानशनं स्त्रियः ।
वेगधारणमायासो वातकासप्रवर्त्तकाः ।

वातकासलक्षणमाह—

हृच्छङ्खमूर्द्धोदरपार्श्वशूली क्षामाननः क्षीणबलस्वरौजाः ।
प्रसक्तवेगस्तु समीरणेन भिन्नस्वरः कासति शुष्कमेव ।

पित्तकासनिदानविशेषमाह—

कटुकोष्णविदाह्यम्ल क्षाराणामतिसेवनम् ।
पित्तकासकरं क्रोधः सन्तापश्चाग्निसूर्य्यजः ।

पित्तकासजलक्षणमाह—

उरोविदाहज्वरवक्त्रशोषैरभ्यर्द्दितस्तिक्तमुखस्तृषार्त्तः ।
पित्तेन पीतानि वमेत् कटूनि कासेत् सपाण्डुः परिदह्यमानः (क)

कफकासनिदानविशेषमाह—

गुर्व्वभिष्यन्दिमधुरस्निग्धस्वप्नविचेष्टनैः ।
वृद्धः श्लेष्मानिलं रुद्ध्वा कफकासं करोति हि ।

कफकासलक्षणमाह—

प्रलिप्यमानेन मुखेन सीदन् शिरोरुजार्त्तः कफपूर्णदेहः ।

(क) प्रवृत्तिः—प्रततं कासमानश्च ज्योतींषीव च पश्यति । श्लेष्माणं पित्तसंसृष्टं निष्ठीवति च पैत्तिके ।

अभक्तरुग्गौरवकण्डुयुक्तः कासेद्भृशं सान्द्रकफः कफेन। (क)

क्षतजकासस्य निदानसम्प्राप्तीराह—

अतिव्यवायभाराध्वयुद्धाश्वगजविग्रहैः।
रूक्षस्योरःक्षतं वायुर्गृहीत्वा कासमाचरेत्।

तस्य लक्षणमाह—

स पूर्व्वं कासते शुष्कं ततः ष्ठीवेत् सशोणितं।
कण्ठेन रुजतात्यर्थं विरुग्णेनेव चोरसा।
सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना।
दुःखस्पर्शेन शूलेन भेदपीड़ाभितापिना।
पर्व्वभेदज्वरश्वासतृष्णाबैस्वर्य्यपीड़ितः।
पारावत इवा कूजन् कासवेगात् क्षतोद्भवात्।

शुक्रक्षयजकासनिदानमाह—

विषमासात्म्यभोज्यातिव्यवायाद्वेगनिग्रहात्।
घृणिनां शोचतां नृणां व्यापन्नेऽग्नौ त्रयामलाः।
कुपिताः क्षयजं कासं कुर्य्युर्हृद्दृक्क्षयप्रदं।

तस्य लक्षणमाह—

दुर्गन्धं हरितं रक्तं ष्ठीवेत् पूयोपमं कफम्।
स्थानादुत्कासमानश्च हृदयं मन्यते च्युतम्।
अकस्मादुष्णशीतार्त्तो वह्नाशो दुर्व्वलः कृशः।

(क) प्रपूर्त्तिः—बहुलं मधुरं स्निग्धं निष्ठीवति घनं कफम्। कासमानो विरुग्वक्षः सम्पूर्णमिव मन्यते।

ज्वरोमिश्राकृतिस्तस्य पार्श्वरुक् पीनसोऽरुचिः ।
भिन्नसङ्घातवर्च्चस्त्वं स्वरभेदोऽनिमित्ततः ।

अवस्थाविशेषेण क्षतक्षयजयोः कासयोः साध्यत्वं याप्यत्वञ्चाह—

इत्येषः क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः ।
साध्यो बलवतः वा स्याद्याप्यस्त्वेवं क्षतोत्थितः ।
नवौ कदाचित् सिध्येतामपि पादगुणान्वितौ ।

जरानिमित्तधातुक्षयजस्य कासस्य याप्यत्वमाह—

स्थविराणां जराकासः सर्व्वो याप्यः प्रकीर्त्तितः ।
त्रीन् पूर्व्वान् साधयेत् साध्यान् पथ्यैर्याप्यांस्तु यापयेत् ।

श्वासहिक्काधिकारः

Indira Gandhi National Centre for the Arts

श्वासहिक्कासाधारणनिदानमाह—

विदाहिगुरुविष्टम्भिरुक्षाभिष्यन्दिभोजनैः ।
शीतपानाशनस्थानरजोधूमातपानिलैः ।
व्यायामकर्म्मभाराध्ववेगाघातापतर्पणैः ।
आमप्रदोषादानाहरुक्षान्नविषमाशनात् ।
दौर्व्बल्यान्मर्म्मणो घाताद्बन्धात् शुद्धप्रतियोगतः ।

येभ्योरोगेभ्यश्च हिक्काश्वासौ प्रवर्त्तेते तानाह—

अतीसारज्वरच्छर्द्दिप्रतिश्यायक्षयक्षतात् ।
रक्तपित्तादुदावर्त्ताद्विसूच्यलसकादपि ।
पाण्डुरोगाद्विषाच्चैव प्रवर्त्तेते गदाविमौ ।

श्वासस्य विशेषनिदानं संप्राप्तिञ्चाह—

कासवद्वा भवेच्छ्वासः पूर्व्वैर्वा दोषकोपणैः ।
कफोपद्रवगमनः पवनोविश्वगास्थितः ।
प्राणोदकान्नवाहीनि दुष्टः स्रोतांसि दूषयन् ।
उरःस्थः कुरुते श्वासमामाशयसमुद्भवम् ।

श्वासस्य निरुक्तिमाह—

विहाय प्रकृतिं वायुः प्राणोऽथ कफसंयुतः ।
श्वासयत्यूर्द्ध्वगोभूत्वा तं श्वासं परिचक्षते ।

श्वासस्य भेदानाह—

महोर्द्ध्वच्छिन्नतमकक्षुद्रभेदैस्तु पञ्चधा ।
भिद्यते स महाव्याधः श्वास एको विशेषतः ।

श्वासस्य पूर्वरूपाण्याह—

प्राग्रूपं तस्य हृत्पीड़ा शूलमाध्मान मेव च ।
आनाहो वक्त्रवैरस्यं शङ्खनिस्तोद एव च ।

श्वासस्य संप्राप्तिमाह—

यदा स्रोतांसि संरुध्य मारुतः कफपूर्व्वकः ।
विश्वग् व्रजति संरुद्धस्तदा श्वासान् करोति हि ।

महाश्वासस्य लक्षणमाह—

उद्धूयमानवातो यः शब्दवद्दुःखितो नरः ।
उच्चैः श्वसिति संरुद्धो मत्तर्षभ इवानिशं ।
प्रनष्टज्ञानविज्ञान स्तथा विभ्रान्तलोचनः ।
विवृताच्याननो वद्धमूत्रवर्च्चा विशीर्णवाक् ।

दोनः प्रश्वसितञ्चास्य दूराद्विज्ञायते भृशं ।
महाश्वासोपसृष्टस्तु क्षिप्रमेव विपद्यते ।

ऊर्द्ध्वश्वासलक्षणमाह—

ऊर्द्ध्वं श्वसिति यो दीर्घं न च प्रत्याहरत्यधः ।
श्लेष्मावृतमुखस्रोतः क्रुद्धगन्धवहार्द्दितः ।
ऊर्द्ध्वदृष्टिर्विपश्यंस्तु विभ्रान्ताक्ष इतस्ततः ।
प्रमुह्यन् वेदनार्त्तश्च शुष्कास्योऽरतिपीड़ितः ।
ऊर्द्ध्वश्वासे प्रकुपिते ह्यधः श्वासो निरुध्यते ।
मूर्द्धतस्ताम्यतश्चोर्द्ध्वं श्वासस्तस्यैव हन्त्यसून् ।

छिन्नश्वासस्य लक्षणमाह—

यस्तु श्वसिति विच्छिन्नं सर्व्वप्राणेन पीड़ितः ।
न वा श्वसिति दुःखार्त्तो मर्म्मच्छेदरुगर्द्दितः ।
आनाहखेदमूर्च्छार्त्तो दह्यमानेन वस्तिना ।
विप्लुताक्षः परिक्षीणः श्वसन् रक्तैकलोचनः ।
विचेताः परिशुष्कास्यो विवर्णः प्रलपन्नरः ।
छिन्नश्वासेन विच्छिन्नः स शीघ्रं विजहात्यसून् ।

तमकश्वासस्य निदानलक्षणे आह—

प्रतिलोमं यदा वायुः स्रोतांसि प्रतिपद्यते ।
ग्रीवां शिरश्च संगृह्य श्लेष्माणं समुदीर्य्य च ।
करोति पीनसं तेन रुद्धो घर्घरकं तथा ।
अतीवतीव्रवेगञ्च श्वासं प्राणप्रपीड़कं ।
प्रताम्यति स वेगेन तृष्यत सन्निरुध्यते ।

प्रमोहं कासमानश्च स गच्छति मुहुर्मुहुः ।
श्लेष्मण्यमुच्यमाने तु भृशं भवति दुःखितः ।
तस्यैव च विमोक्षान्ते मुहूर्त्तं लभते सुखं ।
तथास्योद्वंसते कण्ठः कृच्छ्राच्छ्रकोति भाषितुं ।
न चापि लभते निद्रां शयानः श्वासपीड़ितः ।
पार्श्वे तस्यावगृह्णाति शयानस्य समीरणः ।
आसीनो लभते सौख्यमुष्णञ्च वाभिनन्दति ।
उच्छ्रिताक्षो ललाटेन स्विद्यता भृशमार्त्तिमान् ।
विशुष्कास्यो मुहुःश्वासो मुहुश्चैवावधम्यते ।

तमकस्योपशय-साध्यत्वयाप्यत्वान्याह—

मेघाम्बुशीतप्राग्वातैः श्लेष्मलैश्च विवर्द्धते ।
स याप्यस्तमकः श्वासः साध्यो वा स्यान्नवोत्थितः ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

विशिष्टलक्षण तथा तमकस्य संज्ञान्तरमाह—

ज्वरमूर्च्छापरीतस्य विद्यात् प्रतमकन्तु तं ।

तमकस्यैवापरहेतुलक्षणञ्चाह—

उदावर्त्तरजोजीर्णक्लिन्नकायनिरोधजः ।
तमसा वर्द्धतेऽत्यर्थं शीतैश्चाशु प्रशाम्यति ।
मज्जतस्तमसीवास्य विद्यात् सन्तमकन्तु तम् ।

क्षुद्रश्वासस्य लक्षणमाह—

किञ्चिदारभमानस्य यस्य श्वासः प्रवर्त्तते ।
नष्टस्यैति शान्तिञ्च स क्षुद्र इति संज्ञितः ।
क्षुद्रश्वासो न सोऽत्यर्थं दुःखेनाङ्गप्रबाधकः ।

हिनस्ति न स गात्राणि नच दुःखो यथेतरे ।
न च भोजनपानानां निरुणद्ध्युचितां गतिं ।
नेन्द्रियाणां व्यथां नापि काञ्चिदापादयेद्रुजं ।
स साध्य उक्तो वलिनः सर्वे चाव्यक्तलक्षणाः ।

श्वासानां साध्यत्वासाध्यत्वमाह—

क्षुद्रः साध्योमत स्तेषां तमकः कृच्छ्र उच्यते ।
त्रयः श्वासा न सिध्यन्ति तमको दुर्वलस्य च ।

हिक्कायाः स्वरूपं निर्वचनञ्चाह—

मुहुर्मुहु र्वायुरुदेति सस्वनो
यकृत्प्लीहान्त्राणि मुखादिवाक्षिपन् ।
सघोषवानाशु हिनस्त्यसून् यत
स्ततस्तु हिक्केत्यभिधीयते वुधैः ।

श्वासहिक्कयो र्हेत्वादितुल्यत्वमाह—

श्वासैकहेतुप्राग्रूपसंख्याप्रकृतिसंश्रयाः
हिक्का भवन्ति पञ्चात्र तासां लिङ्गं पृथक् शृणु ।

हिक्कानां नाम दोषसम्पर्कञ्चाह—

अन्नजां यमलां क्षुद्रां गम्भीरां महतीं तथा ।
वायुःकफेनानुगतः पञ्च हिक्काः करोति हि ।

अन्नजां हिक्कामाह—

पानान्नैर्गतिसंयुक्तैः सहसा पीड़ितोऽनिलः ।
हिक्कयत्युर्द्ध्वगोभूत्वा तां विद्यादन्नजां भिषक् ।